

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ,
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ
ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

ΑΡΧΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΑΡΧΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Β' ΤΑΞΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ

Τόμος 4ος

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ,
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ
ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

Στέλιος Βιρβιδάκης
Βασίλης Καρασμάνης
Χαρινέλα Τουρνά

ΑΡΧΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Β' ΤΑΞΗ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ

Τόμος 4ος

Συγγραφείς:

Στέλιος Βιρβιδάκης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Βασίλης Καρασμάνης, Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Χαρινέλα Τουρνά, Δρ. Φιλ., Καθηγήτρια

Δ/θμιας Εκπαίδευσης

Επιτροπή κρίσης:

Βάσω Κιντή, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών

Ζωή Αντωνοπούλου, Σχολική Σύμβουλος

Χριστίνα Σακελλίου, Καθηγήτρια Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Υπεύθυνη για το Π.Ι.: Χριστίνα Βέικου, Σύμβουλος Π.Ι.

**Συνεργάτις: Δέσποινα Μωραΐτου, Δρ. Φιλ., Φιλολόγος
αποσπασμένη στο Π.Ι.**

Γλωσσική επιμέλεια:

Μαιρίτα Κλειδωνάρη

Εξώφυλλο: Ρενέ Μαγκρίτ, Η ανθρώπινη κατάσταση, 1935. Η πραγματικότητα και η αναπαραγωγή της αναμειγνύονται. Η θάλασσα και η αμμουδιά συνεχίζονται στο καβαλέτο, σχεδόν χωρίς διαχωριστική γραμμή.

**ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΓΙΑ ΜΑΘΗΤΕΣ ΜΕ
ΜΕΙΩΜΕΝΗ ΟΡΑΣΗ**

**Ομάδα Εργασίας του Ινστιτούτου Εκπ/κής Πολιτικής
Μετατροπή (Χρυσή Μπομπάριδου)**

Επιμέλεια (Σπυριδούλα Σκούταρη)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

ΜΙΛΩΝΤΑΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

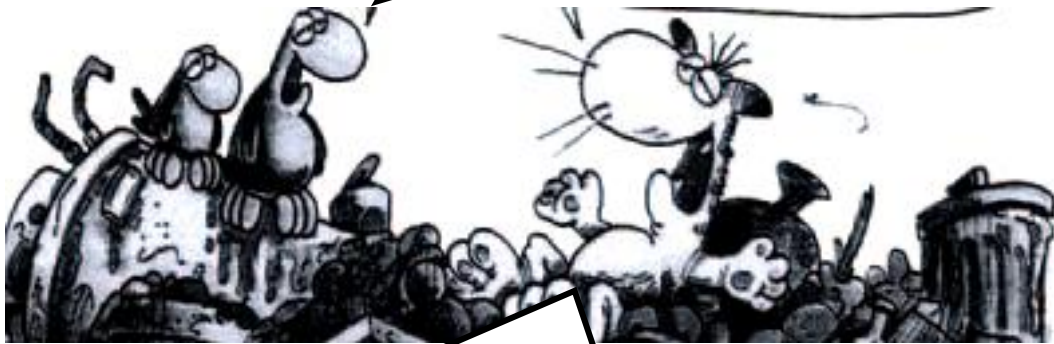
Τι είναι αυτό που κάνει τον άνθρωπο να διαφέρει από τα ζώα; Η γλώσσα; Το λογικό; Η κοινωνικότητα; Ο πολιτισμός; Τι εννοούμε με τη λέξη “πολιτισμό”. Υπάρχουν “ανώτεροι” και “κατώτεροι” πολιτισμοί; Τι είναι οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες; Πώς οι πολιτισμοί αλληλεπιδρούν και εξελίσσονται στην ιστορία;

Οι περισσότεροι πιστεύουμε ότι η κοινωνία μας προοδεύει. Τι εννοούμε όμως με τη λέξη “πρόοδο”; Πράγματι προοδεύουμε; Είναι ικανή η τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη που παρατηρείται τους τελευταίους αιώνες να λύσει τα κοινωνικά προβλήματα της ανθρωπότητας;

Από την άλλη πλευρά, ο άνθρωπος καταστρέφει το φυσικό περιβάλλον. Το φαινόμενο αυτό έχει πάρει τις τελευταίες δεκαετίες παγκόσμιες διαστάσεις. Ποιες θεωρητικές και πρακτικές στάσεις παίρνουμε απέναντι σ’ αυτό το πρόβλημα; Υπάρχει ανάγκη για μια νέα φιλοσοφία και νέες αξίες;

**ΜΑ ΚΑΛΑ, ΕΣΕΝΑ ΔΕΝ ΣΟΥ
ΕΡΧΕΤΑΙ ΠΟΤΕ Η
ΕΠΙΘΥΜΙΑ ΝΑ ΚΥΝΗΓΗΣΕΙΣ
ΠΟΥΛΙΑ;**

**ΤΡΕΛΑΘΗΚΕΣ; ΣΤΑ
ΣΚΟΥΠΙΔΙΑ ΒΡΙΣΚΩ ΤΑ
ΠΑΝΤΑ! ΑΠΟ ΦΙΛΕΤΑ
ΠΕΣΤΡΟΦΑΣ ΜΕΧΡΙ
ΚΟΝΣΕΡΒΕΣ ΦΟΥΑ-ΓΚΡΑ!
ΓΙΑΤΙ ΝΑ ΤΡΕΧΩ ΝΑ ΠΙΑΣΩ
ΕΣΑΣ;**

**ΜΑ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΜΟΝΟ ΤΟ ΦΑΪ! ΤΟ ΚΥΝΗΓΙ
ΕΙΝΑΙ ΜΕΣΑ ΣΤΗ ΦΥΣΗ ΣΟΥ. ΣΑΝ ΓΑΤΑ,
ΕΧΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΡΟΡΜΗΣΗ ΤΟΥ
ΣΑΡΚΟΒΟΡΟΥ, ΤΟ ΕΝΣΤΙΚΤΟ ΤΟΥ
ΑΡΠΑΚΤΙΚΟΥ!..**

**ΓΙ' ΑΥΤΑ ΕΧΩ ΑΡΧΙΣΕΙ
ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ!**

**Γελοιογραφία του Αρκά, Χαμηλές πτήσεις,
Μπαμπά, πετάω, εκδ. γράμματα.**

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ: ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

“Ο χορός της ανθρώπινης ζωής” του Πουσσέν

1. Η ιδιαιτερότητα του ανθρώπου

Ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά του (1253a3) ισχυρίζεται ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ζώο πολιτικό, εννοώντας ότι είναι από τη φύση του προορισμένος να ζει σε κοινωνία με άλλους ανθρώπους. Τη θέση του αυτή την αιτιολογεί με το επιχείρημα ότι ο άνθρωπος είναι ζώο έλλογο, δηλαδή ότι διαθέτει από τη φύση του λόγο (ομιλία) και λογική. Φαίνεται ότι ο συλλογισμός του Αριστοτέλη είναι ο εξής: επειδή ο άνθρωπος έχει από τη φύση του το χάρισμα του λόγου και επειδή ο λόγος είναι κατά βά-

ση ένα εργαλείο επικοινωνίας, άρα ο άνθρωπος είναι από τη φύση του κοινωνικός, γι' αυτό και ζει με άλλους ανθρώπους σε κοινωνίες.

Και άλλοι φιλόσοφοι, όπως για παράδειγμα ο Τόμας Χομπς, υποστήριξαν ότι αυτό που διαφοροποιεί τον άνθρωπο από τα ζώα είναι η ομιλία. Άλλοι πάλι, όπως ο Πλάτων ή ο Τζον Λοκ, θεωρούν ότι η ουσιαστική διαφορά με τα ζώα είναι ότι ο άνθρωπος διαθέτει νόηση (**Homo Sapiens**). Κανένα ζώο δεν μπορεί να κάνει συλλογισμούς ή να λύνει μαθηματικά προβλήματα. Μήπως όμως ο άνθρωπος είναι, εκτός των άλλων, το μόνο ζώο που μπορεί και έχει την αίσθηση του ωραίου ή του καλού και του κακού; Είναι δυνατόν ένα ζώο να θαυμάζει ένα ωραίο τοπίο, να ζωγραφίζει ή να ενεργεί με βάση το τι είναι το σωστό και όχι με βάση τα ένστικτά του; Άλλοι πάλι φιλόσοφοι, ξεκινώντας από τον μύθο του Προμηθέα, που αποδίδεται στον σοφιστή Πρωταγόρα, πιστεύουν ότι η βασική διαφορά με τα ζώα είναι ότι ο άνθρωπος επινοεί και κατασκευάζει εργαλεία (**Homo Faber**), με τα οποία μπορεί να επεμβαίνει και να τροποποιεί κάθε φορά το περιβάλλον του, ανάλογα με τις ανάγκες του. Έχουν τα ζώα τέτοιες ικανότητες;

Κάποιοι θα μπορούσαν να ισχυριστούν ότι ορισμένα ζώα διαθέτουν τέτοιες ικανότητες (όπως, για παράδειγμα, δυνατότητα επικοινωνίας, μνήμη, συναισθήματα, δημιουργικότητα), αλλά σε πολύ μικρότερο βαθμό. Πράγματι, η σύγχρονη βιολογία και η έρευνα σε ζώα έχουν δείξει ότι ορισμένα είδη έχουν ικανότητες που παλαιότερα δεν τις φανταζόμασταν. Αν λοιπόν

σημαντικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου, όπως η γλώσσα, η δημιουργικότητα, ακόμα και η ευφυΐα, μπορούμε να τα διακρίνουμε σε κάποια ζώα, τότε ποια είναι η διαφορά τους από τον άνθρωπο; Πολλοί συμπεραίνουν ότι οι διαφορές ανάμεσα στον άνθρωπο και στα ζώα δεν είναι ποιοτικές αλλά ποσοτικές. Άλλοι όμως θα μπορούσαν να αντιτείνουν ότι, ακόμα κι αν είναι έτσι, οι πολύ μεγάλες ποσοτικές διαφορές δημιουργούν ποιοτικές διαφορές, επομένως υπάρχει ένα χάσμα ανάμεσα στον άνθρωπο και στο πιο εξελιγμένο ζώο.

Υπάρχει βέβαια ακόμα και το μεγάλο θέμα της συνείδησης, της συνειδητής δημιουργικότητας και της ελευθερίας της βούλησης. Όλες αυτές οι ιδιότητες θεωρούνται αποκλειστικά ανθρωπινά χαρακτηριστικά. Έτσι, ο κάθε άνθρωπος έχει την ικανότητα να προβληματίζεται και να κρίνει διαρκώς τις καταστάσεις, να επινοεί και να σχεδιάζει το μέλλον του επιλέγοντας μέσα από πολλές δυνατότητες, σε αντίθεση με τα ζώα που ενεργούν σχεδόν πάντοτε με τον ίδιο τρόπο και αντιδρούν, λίγο ή πολύ, ομοιόμορφα στα ίδια ερεθίσματα.

Τόμας Χομπς

2. Τι είναι ο πολιτισμός;

Αυτά ακριβώς τα χαρακτηριστικά του ανθρώπου, τα οποία αναφέραμε προηγουμένως, είναι που τον κάνουν να δημιουργεί κώδικες επικοινωνίας και ηθικής, να ζει σε κάποια κοινωνία υπακούοντας στους νόμους της, να φτιάχνει πόλεις, να δημιουργεί τέχνη, επιστήμη, φιλοσοφία, τεχνολογία. Με άλλα λόγια, ο άνθρωπος είναι το μοναδικό ον που παράγει πολιτισμό.

Όταν ακούμε τη λέξη “πολιτισμός”, όλοι καταλαβαίνουμε λίγο ή πολύ τι σημαίνει. Όλοι έχουμε αναφερθεί σε κάποια στιγμή της ζωής μας σε μεγάλους αρχαίους “πολιτισμούς” της ιστορίας, σε “απολίτιστους” λαούς, σε σύγχρονες κοινωνίες λιγότερο ή περισσότερο “πολιτισμένες”, σε “πολιτισμένους” ανθρώπους κτλ. Διαπιστώνουμε αμέσως ότι η λέξη “πολιτισμός” δε χρησιμοποιείται μόνο για λαούς ή κοινωνικές ομάδες, αλλά και για συγκεκριμένα άτομα. Τι εννοούμε όμως όταν λέμε ότι ένας άνθρωπος είναι πολιτισμένος; Μήπως ότι είναι καλλιεργημένος, ότι έχει παιδεία; Ωστόσο, είναι δυνατόν κάποιος να έχει μελετήσει πολύ ή να έχει πτυχία και, παρ’ όλα αυτά, η συμπεριφορά του να μην είναι “πολιτισμένη”. Φαίνεται λοιπόν ότι ο πολιτισμός είναι έννοια ευρύτερη από την “καλλιέργεια” ή την “παιδεία”. Θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι, όταν χρησιμοποιούμε για έναν άνθρωπο τη λέξη “πολιτισμένος”, η έμφαση πέφτει κυρίως στη συμπεριφορά του, στις σχέσεις του με άλλους ανθρώπους μέσα στην κοινωνία. Άρα πρέπει να δούμε τον πολιτισμό κυρίως ως κοινωνικό φαινόμενο.

Είναι δυνατόν να διακρίνουμε τρεις διαφορετικές αντιλήψεις και προσεγγίσεις σχετικά με την έννοια του πολιτισμού. Πρώτα διακρίνουμε την **ιδεατή φιλοσοφική άποψη**, σύμφωνα με την οποία ο πολιτισμός είναι μια διαδικασία ανθρώπινης τελείωσης και ολοκλήρωσης με όρους απόλυτων και καθολικών αξιών. Αυτή η αντίληψη είναι στην ουσία της πλατωνική και τη βρίσκουμε επίσης στους διάφορους ουτοπιστές. Σύμφωνα μ' αυτήν, υπάρχει ένα απόλυτο ιδεατό πρότυπο για τον άνθρωπο και την κοινωνία, και ο πολιτισμός μας είναι η τάση να τελειοποιηθούμε, ώστε να προσεγγίσουμε όσο το δυνατόν αυτό το ιδεώδες. Το γεγονός αυτό δε σημαίνει ότι υπάρχει ιστορικά μια διαρκής ανθρώπινη πρόοδος· η ιστορία μπορεί να έχει και τα πισωγυρίσματά της. Έτσι, σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη, η ανάλυση του πολιτισμού είναι κατά βάση ο προσδιορισμός και η περιγραφή αυτών των οικουμενικών αξιών και προτύπων, καθώς και η αντανάκλασή τους στις κοινωνικές μας δραστηριότητες.

Η **δεύτερη προσέγγιση** θα λέγαμε ότι είναι η **περιγραφική**, κατά την οποία ο πολιτισμός μιας κοινωνίας αντανακλάται στις υψηλότερες στιγμές της ανθρώπινης νόησης, εμπειρίας και δραστηριότητας μέσα σ' αυτή την κοινωνία. Έτσι, σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, η ανάλυση του πολιτισμού είναι η κριτική δραστηριότητα με βάση την οποία νοητικά ενεργήματα, εμπειρίες, δημιουργήματα, γλωσσικές εκφράσεις, καθώς και μορφές, συμβάσεις κτλ. περιγράφονται,

καταγράφονται και συγχρόνως αξιολογούνται συγκριτικά μεταξύ τους.

Η τρίτη προσέγγιση είναι η **κοινωνική-ανθρωπολογική**. Σύμφωνα μ' αυτήν, ο πολιτισμός είναι κάτι πολύ ευρύτερο· είναι ένας συγκεκριμένος τρόπος ζωής, ο οποίος εκφράζει συγκεκριμένα νοήματα και αξίες όχι μόνο στις τέχνες και στην παιδεία, αλλά και στους θεσμούς και στην καθημερινή συμπεριφορά. Έτσι, υπό αυτή την έννοια, η ανάλυση του πολιτισμού είναι η διασάφηση του νοήματος και των αξιών σ' έναν δεδομένο τρόπο κοινωνικής ζωής.

Η τρίτη αυτή αντίληψη για τον πολιτισμό είναι η νεότερη, με διάφορες τάσεις ανάμεσά της. Ενισχύθηκε μάλιστα από ανθρωπολογικές έρευνες σε απομονωμένες φυλές, οι οποίες έδειξαν ότι υπάρχουν σ' αυτές αρκετά πολύπλοκες κοινωνικές σχέσεις, γλωσσικοί και μη γλωσσικοί τρόποι επικοινωνίας, καθώς και συστήματα αξιών. Έτσι, θεωρείται πλέον ότι δεν είναι σωστό να μιλάμε για “πρωτόγονους” λαούς ή πολιτισμούς και ότι η σωστή κατανόηση ενός πολιτισμού γίνεται με τους δικούς του τρόπους αντίληψης και το δικό του οικείο πλαίσιο αξιών. Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη για τον πολιτισμό, οι καλές τέχνες ή οι επιδόσεις στην επιστήμη κτλ. δεν έχουν κάποια προνομιακή θέση, αλλά εξετάζονται εξίσου με όλες τις άλλες δραστηριότητες της κοινωνικής ομάδας (οικονομικές σχέσεις, καθημερινές συνήθειες, ήθη, έθιμα κτλ.). Το μειονέκτημα αυτής της άποψης είναι ότι ο ορισμός της για τον πολιτισμό είναι τόσο ευρύς, που ίσως γίνεται δύσκολο να βρούμε κάτι που να

μην είναι “πολιτισμός”. Αν ο πολιτισμός είναι τα πάντα, τότε η έννοια αυτή δεν προσδιορίζει τίποτα.

Μισέλ Φουκό

γράμματων” κοινωνιών.

Από την άλλη πλευρά, οι δύο πρώτες αντιλήψεις για τον πολιτισμό φαίνεται να είναι μάλλον “αριστοκρατικές” και να επικεντρώνονται σε δραστηριότητες (τέχνες, λογοτεχνία, επιστήμη) που σχετίζονται με μια μικρή μόνο ομάδα μορφωμένων ανθρώπων μέσα στο κοινωνικό σύνολο των λεγόμενων “εγ-

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Σε πολλές παραδόσεις η φιλία με τα ζώα και η κατανόηση της γλώσσας τους αποτελούν παραδεισιακά σύνδρομα. Στην αρχή, δηλαδή στους μυθικούς καιρούς, ο άνθρωπος ζούσε ειρηνικά με τα ζώα και καταλάβαινε τη γλώσσα τους. Μόνο μετά από μια πανάρχαια καταστροφή, όμοια με την “πτώση” της βιβλικής παράδοσης, ο άνθρωπος έγινε ό,τι είναι σήμερα: θνητός, με ένα μόνο φύλο, υποχρεωμένος να εργάζεται για να τρέφεται και να έρχεται σε σύγκρουση με τα ζώα. [...] Η φιλία με τα ζώα, η γνώση της γλώσσας τους, η μεταμόρφωση σε ζώο, είναι σημάδια ότι ο σαμάνος αποκατέστησε την “ παραδεισιακή

" κατάσταση που χάθηκε στην αυγή του χρόνου-
υ".

(Μ. Ελιάντ, Ο σαμανισμός, μτφρ. Ι. Μποτηροπο-
ύλου, εκδ. Χατζηνικολή, Αθήνα 1978, σ. 78)

2. “Ο άνθρωπος γεννήθηκε ελεύθερος και παν-
τού βρίσκεται αλυσοδεμένος. [...] έτσι που το αν-
θρώπινο γένος να διαιρείται σε κοπάδια, καθένα
με τον αρχηγό του, ο οποίος το περιφρουρεί για
να το καταβροχθίσει. Καθώς ένας ποιμένας είναι
ανώτερης φύσης από το κοπάδι του, οι ποιμένες
ανθρώπων, οι ηγέτες τους δηλαδή, είναι επίσης
ανώτερης φύσης από τους λαούς τους. Έτσι
σκεφτόταν, κατά τον Φίλωνα, ο αυτοκράτορας
Καλιγούλας, συνάγοντας αρκετά ικανοποιητικά
από αυτή την αναλογία το συμπέρασμα ότι οι
βασιλιάδες ήταν θεοί ή οι λαοί τους θηρία. Ο
συλλογισμός του Καλιγούλα επανέρχεται στον
Γκρότιους και τον Χομπς. Πριν απ’ όλους ο Α-
ριστοτέλης είχε επίσης αναφέρει ότι οι άνθρωποι
δεν είναι καθόλου φύσει ίσοι, αλλά ότι άλλοι γεν-
νιούνται για να γίνουν δούλοι κι άλλοι κύριοι. Ο
Αριστοτέλης είχε δίκιο, αλλά εξέλαβε το αποτέ-
λεσμα ως αίτιο. Όποιος έχει γεννηθεί στη σκλα-
βιά γεννιέται για τη σκλαβιά, αναμφισβήτητα. Οι
σκλάβοι χάνουν τα πάντα μες στις αλυσίδες το-
υς, ακόμα και την επιθυμία να τις αποτινάξουν.
Αγαπούν την υποδούλωσή τους όσο οι σύντρο-
φοι του Οδυσσέα λάτρευαν την αποκτήνωσή το-
υς. Αν υπάρχουν λοιπόν φύσει δούλοι, είναι γιατί
υπήρξαν δούλοι παρά φύσιν”.

(Ζαν Ζακ Ρουσό, Κοινωνικό συμβόλαιο, μτφρ. Β. Γρηγοροπούλου - Α. Σαϊνχάουερ, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 48, 50- 51)

3. “Όταν χρησιμοποιούμε τον όρο “πολιτισμός” στις καθημερινές μας συζητήσεις, τον θεωρούμε συχνά ως αντίστοιχο προς “τα ανώτερα στοιχεία του νου” - την τέχνη, τη λογοτεχνία, τη μουσική και τη ζωγραφική. Ο τρόπος που χρησιμοποιούν οι κοινωνιολόγοι τον όρο περιλαμβάνει τις δραστηριότητες αυτές, αλλά και πολλά άλλα. Ο πολιτισμός αναφέρεται στους τρόπους ζωής των μελών μιας κοινωνίας ή επιμέρους ομάδων στο πλαίσιο μιας κοινωνίας. Συμπεριλαμβάνει τον τρόπο που ντύνονται, τις γαμήλιες συνήθειες και την οικογενειακή ζωή, τον τρόπο που δουλεύουν, τις θρησκευτικές τους τελετουργίες και τις ασχολίες τους στον ελεύθερο χρόνο τους [...] Οι πολιτισμοί δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς κοινωνίες. Άλλο τόσο όμως δεν μπορούν και οι κοινωνίες να υπάρξουν χωρίς τον πολιτισμό. Χωρίς τον πολιτισμό δε θα ήμασταν “ανθρώπινα όντα”, έτσι όπως αντιλαμβανόμαστε συνήθως τον όρο αυτόν, δε θα είχαμε γλώσσα για να εκφραζόμαστε, δε θα είχαμε συνείδηση του εαυτού μας, και η ικανότητά μας να σκεφτόμαστε ή να συλλογιζόμαστε θα ήταν πολύ περιορισμένη.

Σε τι έκταση αυτού του είδους τα χαρακτηριστικά διαφοροποιούν τα ανθρώπινα όντα από τα ζώα;”.

(Άντονυ Γκίντενς, Κοινωνιολογία, μτφρ. Δ. Τσαούσης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 68)

Χόπερ, Μοτέλ στη Δύση, 1957, βρίσκεται σήμερα στο Νιού Χέιβεν, στην Πινακοθήκη του Πανεπιστημίου του Γέιλ. Ποιος κοιτάζει τη νεαρή καθισμένη γυναίκα; Ένα από τα αινιγματικά αριστουργήματα του καλλιτέχνη. Δεν ξέρουμε εάν η γυναίκα έχει μόλις φτάσει ή πρόκειται να αναχωρήσει. Πίσω από τη γυναίκα, έξω από το παράθυρο διακρίνεται ένα αυτοκίνητο. Η πυρετώδης παραγωγή αυτοκινήτων στις Ηνωμένες Πολιτείες και οι αλλαγές που έφερε στην καθημερινή πραγματικότητα, είναι ένα από τα θέματα που πάντα προσείλκυε τον καλλιτέχνη, ο οποίος ωστόσο παραμένει βαθιά δεμένος με τα στοιχεία της φύσης.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Ενώ είναι δυνατόν να χρησιμοποιήσουμε τη λέξη “κοινωνία” αναφερόμενοι σε ζώα (π.χ. μέλισσες), ποτέ δε χρησιμοποιούμε τη λέξη “πολι-

τισμός” γι’ αυτά. Γιατί συμβαίνει αυτό; Αιτιολογήστε την άποψή σας.

2. Με βάση το παραπάνω απόσπασμα 2:

α) να παρουσιάσετε την άποψη του Ρουσό για την αξία του πολιτισμού και
β) να κρίνετε την ορθότητα των επιχειρημάτων του.

3. Πριν από μερικά χρόνια ο Ιταλός πρωθυπουργός πρότεινε στον Ουμπέρτο Έκο να αναλάβει το Υπουργείο Πολιτισμού της Ιταλίας. Ο Έκο ζήτησε να συμπεριληφθεί στις αρμοδιότητες του Υπουργείου και η τηλεόραση. Ο πρωθυπουργός αρνήθηκε και ο Έκο με τη σειρά του αρνήθηκε τη θέση. Πώς θα σκιαγραφούσατε τις αντιλήψεις του Έκο και του πρωθυπουργού για τον πολιτισμό;

4. Σχολιάστε την παρακάτω πρόταση την οποία ακούμε συχνά από στόματα πολιτικών: “Ο πολιτισμός είναι η βαριά βιομηχανία της Ελλάδας”.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ: ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΞΙΕΣ

1. Πολιτισμός και πολιτισμοί

Σύμφωνα με τις πιο σύγχρονες αντιλήψεις, ο πολιτισμός γίνεται καλύτερα κατανοητός με τους δικούς του όρους, “από μέσα”. Δεν πιστεύουμε ότι υπάρχει ένα απόλυτο πρότυπο για τον άνθρωπο και τον πολιτισμό του, αφού, αν υπήρχε, δε θα είχαμε παρά να το γνωρίσουμε και να το μιμηθούμε. Ο πολιτισμός είναι ένα πολύπλοκο και πολυποίκιλο σύστημα, που δεν μπορεί να γίνει κατανοητό με έξω από αυτόν αξίες, νοοτροπίες και κανόνες. Την εποχή της αποικιοκρατίας, για παράδειγμα, η έλλειψη κατανόησης των τοπικών κοινωνιών από τους Δυτικούς, στα διάφορα σημεία του πλανήτη όπου είχαν εξαπλωθεί οι αποικιοκράτες, τους οδήγησε πολλές φορές στο να θεωρήσουν τους λαούς που κατέκτησαν “πρωτόγονους”, “βάρβαρους” ή “απολίτιστους”. Και τούτο συνέβη, παρ’ όλο που κάποιοι από αυτούς τους πολιτισμούς (π.χ. ο ινδικός ή ο κινέζικος) είχαν μακρά ιστορία και τεράστια επιτεύγματα.

Σήμερα βέβαια αυτοί οι αποικιοκρατικοί μύθοι έχουν καταπέσει. Γεννιούνται όμως άλλα ερωτήματα. Μπορούμε να μιλάμε για πολιτισμό εν γένει ή πρέπει να μιλάμε μόνο για συγκεκριμένους πολιτισμούς; Αν η κατανόηση ενός πολιτισμού γίνεται μόνο “από μέσα”, μήπως είναι αδύνατον να κατανοήσουμε άλλους πολιτισμούς; Μήπως, ακόμα, οι πολιτισμοί είναι ασύμβα-

τοι μεταξύ τους; Γιατί, αν δεν μπορούμε να κατανοήσουμε εξίσου καλά διάφορους πολιτισμούς, τότε δεν είναι δυνατόν να κάνουμε και συγκρίσεις. Και αν δεν μπορούμε να κάνουμε συγκρίσεις, τότε δεν μπορούμε βέβαια να αποφανθούμε για την ανωτερότητα ενός πολιτισμού σε σχέση με έναν άλλον. Πράγματι, σήμερα δε μιλάμε πια για ανώτερους ή κατώτερους πολιτισμούς· μιλάμε για διαφορές και ομοιότητες, αλλά αποφεύγουμε να κάνουμε αξιολογικές κρίσεις γι' αυτούς.

Από την άλλη, αν δεν είναι δυνατόν να κάνουμε συγκρίσεις ανάμεσα σε δύο πολιτισμούς (ή σε στοιχεία δύο πολιτισμών), τότε δεν υπάρχουν οικουμενικά κοινά κριτήρια (ηθικά, αισθητικά κτλ.). Έτσι όμως οδηγούμαστε σε έναν ακραίο πολιτισμικό σχετικισμό. Δεν έχουμε δικαίωμα να πούμε ότι η “Αφροδίτη της Μήλου” είναι “καλύτερο” έργο τέχνης από ένα αφρικανικό ξόανο ούτε ότι η Πολιτεία του Πλάτωνα είναι ανώτερο έργο από έναν ινδιάνικο μύθο. Δεν έχουμε δικαίωμα να αγανακτούμε, επειδή υπάρχουν κοινωνίες που λιθοβολούν τη γυναίκα που μοιχεύει. Το θεωρούμε όμως σωστό αυτό ή όχι; Υπάρχουν οικουμενικές αξίες ή κανόνες που διαπνέουν όλους τους πολιτισμούς;

Ρενουάρ, Πιερ- Ογκίστ, Χορός στο Μουλέν ντε λα Γκαλέτ, 1876, Παρίσι, Μουσείο Ορσέ. Τα έργα των ιμπρεσιονιστών απεικονίζουν στιγμιότυπα της ζωής στο Παρίσι εκείνης της εποχής. Αυτός ο πασίγνωστος πίνακας αναπαριστά μια ανέμελη στιγμή της ζωής της μικροαστικής παριζιάνικης τάξης: τα κυριακάτικα απογεύματα στο Μουλέν ντε λα Γκαλέτ. Η έκθεση ιμπρεσιονιστών ζωγράφων του 1874 δέχεται πολλές αρνητικές κριτικές, των οποίων ο απόηχος θα κάνει τον γύρο του κόσμου.

2. Πολυπολιτισμικές κοινωνίες και κοινές αξίες

Οι παραπάνω αντιλήψεις αντιμετωπίζουν, λίγο ως πολύ, τους διάφορους πολιτισμούς ως απομονωμένα κλειστά συστήματα. Αυτό όμως δεν ισχύει στην πραγματικότητα. Όλοι οι πολιτισμοί έρχονται σε επαφή με άλλους πολιτισμο-

ύς και, μέσα από τις αλληλεπιδράσεις που ασκούνται, διαφοροποιούνται, μεταμορφώνονται, εξελίσσονται· δανείζονται και δανείζουν στοιχεία τους. Έχουμε από την ιστορία πάρα πολλά τέτοια παραδείγματα. Μέσα από αυτή την επικοινωνία και την αλληλεπίδραση επιτυγχάνεται επίσης η αμοιβαία κατανόηση, αλλά διαμορφώνονται και κοινοί κώδικες και αξίες. Με αυτόν τον τρόπο οι λαοί προβαίνουν σε αμοιβαίες συγκρίσεις και εκτιμήσεις. Πολλές φορές ένα πολιτισμικό μοντέλο επικρατεί πάνω σε ένα άλλο όχι διά της βίας, αλλά εκούσια. Ο Κικέρων είχε δηλώσει ότι οι ηττημένοι Έλληνες επικράτησαν στη νικήτρια Ρώμη με τον πολιτισμό τους. Συγγραφείς του Μεσαίωνα ανέτρεχαν στα αρχαία ελληνικά κείμενα με έναν απεριόριστο θαυμασμό. Τι γίνεται λοιπόν, όταν οι άνθρωποι που μετέχουν σε έναν πολιτισμό θεωρούν έναν άλλον πολιτισμό ανώτερο από τον δικό τους; Επιτρέπεται εδώ αυτή η σύγκριση ή όχι;

Οι μεγάλες αυτοκρατορίες του παρελθόντος, όπως η Ρώμη, το Βυζάντιο ή η κινεζική αυτοκρατορία ήταν πολυπολιτισμικές, δηλαδή κάτω από ένα και το αυτό διοικητικό σχήμα ή πλαίσιο ζούσαν λαοί διαφορετικής εθνότητας, με διαφορετικές γλώσσες, ήθη, έθιμα, θρησκείες. Σήμερα, που η επικοινωνία των ανθρώπων είναι εύκολη και οι πρόσφυγες από φτωχές χώρες όλο και συρρέουν στις πλούσιες χώρες, γίνεται μεγάλη συζήτηση για πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Οι δύο χώρες της Βόρειας Αμερικής θεωρούνται ήδη τέτοιου είδους κοινωνίες, αλλά και η Δυτική Ευρώπη αντιμετωπίζει αυτή την

πρόκληση. Εξάλλου, όλος ο πλανήτης τείνει σταδιακά να αποτελέσει μια μεγάλη πολυπολιτισμική κοινωνία. Σε μια εποχή κατά την οποία τα μέσα μαζικής καταστροφής είναι τρομακτικά η ειρηνική συνύπαρξη όλων των λαών με τις ιδιαιτερότητές τους είναι μονόδρομος. Για να επιβιώσουν εντούτοις ειρηνικά τόσοι λαοί και πολιτισμοί, απαιτείται σεβασμός στις ιδιαιτερότητες του άλλου και χρήση του διαλόγου ως μέσου επίλυσης των διαφορών. Για να γίνει όμως αυτό, χρειάζονται κάποιες βασικές οικουμενικές αξίες, πέρα από τις πολιτισμικές και άλλες ιδιομορφίες κάθε λαού και ομάδας, ένα κοινό πολιτισμικό πλαίσιο πάνω στο οποίο θα μπορέσει να θεμελιωθεί η μελλοντική πολυπολιτισμική κοινωνία.

Αυτές οι αξίες δεν μπορεί να είναι παρά ο σεβασμός στον άνθρωπο, η ανεκτικότητα απέναντι στις πολιτισμικές και θρησκευτικές ιδιαιτερότητες των άλλων, η ελευθερία, η ισονομία και η καταφυγή στο διάλογο· είναι αυτές οι αξίες που επιτρέπουν τη διαφορετικότητα και την ειρηνική συνύπαρξη. Ένα τέτοιο πλαίσιο αξιών μπορεί να στηρίξει τις πολυπολιτισμικές κοινωνίες, ενώ, αντίθετα, τα ιδεολογήματα που ευνοούν τον δογματισμό και τον φανατισμό κάθε είδους οδηγούν σε συγκρούσεις και μονολιθικότητα, χωρίς να δίνουν το περιθώριο να υπάρξει κάτι το διαφορετικό.

Μανέ, Ιπποδρομίες από Λονσάν, 1864, Σικάγο, Ινστιτούτο Τέχνης. Ο Μανέ σπάει την παράδοση που ήθελε τα άλογα ζωγραφισμένα προφίλ και βάζει τους τζόκεϋ να τρέχουν προς το μέρος μας, τοποθετώντάς μας στο κέντρο του αγώνα.

3. Ο άνθρωπος ως ιστορικό ον.

Όπως είδαμε, οι πολιτισμοί δεν είναι στάσιμοι· στην πορεία του χρόνου τροποποιούνται, εξελίσσονται, αφανίζονται. Είναι φαινόμενα που έχουν ιστορικότητα, διότι ο άνθρωπος είναι ον με ιστορικότητα. Ένας άνθρωπος ή ένας λαός δεν είναι μόνο αυτό που ανακαλύπτουμε ή βλέπουμε σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, είναι ταυτόχρονα και όλο το παρελθόν του, αλλά και οι προσδοκίες του για το μέλλον. Ο άνθρωπος είναι το μόνο ζώο που σχεδιάζει το μέλλον του·

σχεδιάζοντας όμως το μέλλον του, “κουβαλάει” μαζί του το παρελθόν του, τις εμπειρίες του, που αποτελούν το εφελτήριο για τον σχεδιασμό του μέλλοντός του. Με άλλα λόγια, ο άνθρωπος εφαρμόζει στο παρόν τις εμπειρίες του παρελθόντος, τις οποίες προωθεί στο μέλλον, γράφοντας έτσι την ιστορία του. Είναι λοιπόν από τη φύση του “ιστορικό ον”.

Τα παραπάνω σημαίνουν ότι ο άνθρωπος όχι μόνο δημιουργεί την ιστορία του, αλλά είναι και ο ίδιος δημιούργημα της ιστορίας του, του παρελθόντος του. Γι’ αυτόν το λόγο η ανθρώπινη γνώση εμφανίζει επίσης την ίδια ιστορικότητα. Καμιά ανθρώπινη γνώση του παρελθόντος δεν μπορεί να θεωρηθεί τελείως άχρηστη ή περιττή. Όλες αποτελούν μέρος του εαυτού μας, της ταυτότητάς μας. Το να λέμε όμως ότι ο άνθρωπος είναι “από τη φύση του ιστορικό ον” δε σημαίνει και πολλά πράγματα, αν εννοούμε μόνο ότι υπόκειται στον χρόνο, ότι έχει μια πορεία και μια ιστορία. Και εδώ προκύπτουν κάποια ερωτήματα, τα οποία έχουν τεθεί κατ’ επανάληψη στο παρελθόν και απαιτούν απαντήσεις. Μήπως η ανθρώπινη ιστορία δεν είναι μια απλή συσσώρευση γεγονότων; Μήπως υπάρχει κάποια σκοπιμότητα στην ιστορική εξέλιξη του ανθρώπου;

**Μανέ, Η Λόλα της
Βαλένθια,
Μουσείο Ορσέ, Πα-
ρίσι**

**Τζέιμς άμποτ Γουίσλερ,
Η Πριγκίπισσα της Χώρας
της Πορσελάνης, 1863-
1864, Ουάσιγκτον, Πινακο-
θήκη Τέχνης Φριρ. Το έργο
μπορεί να χαρακτηριστεί
ως το σύμβολο του “ιαπω-
νισμού” του 1800. Οι γυνα-
ίκες του Γουίσλερ με την
ανατολίτικη ενδυμασία δεν
είναι παρά μεταμφιεσμένες
νεαρές Ευρωπαίες, τοπο-
θετημένες σε κάποιο δω-
μάτιο με γιαπωνέζικη δια-**

κόσμηση.

Μανέ, Γυναίκα στα Ροζ με Παπαγάλο, 1866.

Μανέ, Ο Φλαουτίστας, 1866, Παρίσι, Μουσείο Ορσέ. Η σύνθεση έχει μια έντονη γιαπωνέζικη γεύση, θυμίζοντας χαρακτηριστικά του Ουταμάρο.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. " Όσο περισσότερο προσπαθούμε να επιβάλουμε διαχωριστικά όρια ανάμεσα στους πολιτισμούς και τα έθιμα, τόσο περισσότερο ταυτιζό-

μαστε με τα έθιμα που προσπαθούμε να αρνηθούμε. Όταν αποκλείουμε την ανθρωπότητα για όσους μας φαίνονται ότι είναι οι πιο “βάρβαροι”, οι πιο “άγριοι” μέσα σ’ αυτήν, το μόνο που κατορθώνουμε είναι να μιμούμαστε έναν χαρακτηριστικό τρόπο συμπεριφοράς αυτών των αγρίων”. Βάρβαρος είναι πριν απ’ όλα αυτός που πιστεύει στη βαρβαρότητα”.

(Κλοντ Λεβί-Στρος, Φυλές και ιστορία, μτφρ. Β. Ψαριανός, εκδ. Μπάουρον, Αθήνα 1987, σ. 21)

2. “Ο πολιτισμένος άνθρωπος χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από το ότι αρνείται ο ίδιος στον εαυτό του, δυνάμει ενός κοινωνιογενούς αυτοκαταναγκασμού, να πιάνει αυθόρμητα ό,τι ορέγεται, ό,τι αγαπά ή μισεί. Η όλη διαμόρφωση των χειρονομιών του -όσο κι αν ποικίλλει στις λεπτομέρειές της στα διάφορα έθνη της Δύσης- καθορίζεται αποφασιστικά από αυτή την αναγκαιότητα”.

(Νόρμπγκερτ Ελίας, Η διαδικασία του πολιτισμού, μτφρ. Θ. Λουπασάκης, Αθήνα 1996, σ. 307)

3. Η απόφαση της συνόδου των υπουργών Πολιτισμού των ευρωπαϊκών χωρών:

“Αναγνωρίζοντας ότι ο σεβασμός για την πολιτισμική διαφορετικότητα είναι ουσιαστική συνθήκη της ανθρώπινης κοινωνίας, [...]

Επαναβεβαιώνοντας ότι το να διατηρήσουμε, να προστατέψουμε και να προωθήσουμε την πολιτιστική συνεργασία και τις δημοκρατικές αρχές

και δομές στις ευρωπαϊκές κοινωνίες είναι κεντρικός σκοπός του Συμβουλίου της Ευρώπης [...] Ανακαλώντας ότι η πολιτισμική διαφορετικότητα ήταν πάντοτε κυρίαρχο ευρωπαϊκό χαρακτηριστικό και βασικός πολιτικός στόχος στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης [...]

Μανέ, Το Δαμάσκηνο, 1878, Ουάσιγκτον, Εθνική Πινακοθήκη Τέχνης. Το βουτηγμένο στο ρακί δαμάσκηνο είναι ένα ποτό πολύ διαδεδομένο στο Παρίσι εκείνης της εποχής. Αυτό που εντυπωσιάζει είναι η διαφορούμενη έκφραση της μοναχικής γυναίκας που κάθεται βαριεστημένη και η οποία επιδέχεται αρκετές ερμηνείες.

Τονίζοντας ότι στο πλαίσιο της επίδρασης της παγκόσμιας αγοράς στους πολιτισμούς και στα πολιτιστικά προϊόντα, τα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη βρίσκονται μπροστά σε μια νέα πρόκληση:

την ανάπτυξη πολιτικών που να διασφαλίζουν την αναγνώριση και την έκφραση μορφών πολιτισμικής διαφορετικότητας μέσα στη δικαιοδοσία τους...”

(Από τη Διακήρυξη Πολιτισμικής Διαφορετικότητας του Συμβουλίου της Ευρώπης, που έγινε αποδεκτή από τη σύνοδο των υπουργών τον Δεκέμβριο του 2000)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Αν και το απόσπασμα 1 καταφέρεται εναντίον της διάκρισης πολιτισμένων και βαρβάρων, δεν υποδηλώνει άραγε μια διάκριση ανάμεσα σε “βαρβάρους” (που πιστεύουν στη “βαρβαρότητα”) και σε “πολιτισμένους” (που δεν πιστεύουν σ’ αυτήν);
2. Να σχολιάσετε τη φράση: “Δεν υπάρχουν ποιοτικά ανώτεροι και ποιοτικά κατώτεροι πολιτισμοί. Υπάρχουν πολλοί και διαφορετικοί πολιτισμοί, ο καθένας από τους οποίους είναι μια ξεχωριστή κατάθεση στην πανανθρώπινη πολιτισμική προσπάθεια”.
3. Έστω ότι είστε υπουργός Παιδείας σε μια πολυπολιτισμική χώρα. Πώς θα διαμορφώνατε το πρόγραμμα σπουδών των σχολείων και ειδικότερα στα μαθήματα της ιστορίας, της γλώσσας, της λογοτεχνίας και των θρησκευτικών;

4. Θα προτιμούσατε ή όχι να φοιτούσατε σε ένα πολυπολιτισμικό σχολείο με παιδιά διαφόρων εθνοτήτων; Αιτιολογήστε την απάντησή σας.

5. Νομίζετε ότι η γνώση της ιστορίας μάς βοηθά να αποφεύγουμε τα λάθη του παρελθόντος ή μήπως δε μας βοηθά καθόλου, αλλά συνεχίζουμε να κάνουμε τα ίδια λάθη; Προβληματιστείτε στα παραπάνω ερωτήματα.

Πικάσο, Μπούστο Νεαρού Ισπανού, 1906, Πινακοθήκη, Γκέτεμποργκ. Ο καλλιτέχνης γοητεύεται από τις πολιτιστικές και καλλιτεχνικές παραδόσεις της πρωτόγονης γης Γκόσολ (ενός απομονωμένου χωριού στα σύνορα με την Δημοκρατία της Ανδόρας). Από τις παραδόσεις αυτές θα αν-

τλήσει γόνιμα ερεθίσματα για τον προ-κυβιστικό πειραματισμό πάνω στη φόρμα.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΡΙΤΗ: ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ

1. Η αντίληψη περί προόδου

Όταν μιλάμε για την προϊστορική εποχή, συνηθίζουμε να τη διακρίνουμε σε παλαιολιθική, νεολιθική, εποχή του χαλκού και εποχή του σιδήρου. Η διάκριση βέβαια αυτή γίνεται με βάση το είδος των εργαλείων που χρησιμοποιούσαν οι άνθρωποι σε κάθε εποχή και τα ανακάλυψαν οι αρχαιολόγοι στις ανασκαφές τους. Στη διάκριση όμως αυτή υπολανθάνει και κάτι άλλο, ότι στην πορεία του ανθρώπου υπήρξε μια “πρόοδος” από τα πέτρινα εργαλεία στα χάλκινα και από αυτά στα σιδερένια.

Όταν περνάμε σε μεταγενέστερες εποχές, από τις οποίες έχουμε πολύ περισσότερα αρχαιολογικά ευρήματα, αλλά και γραπτές μαρτυρίες, συνηθίζουμε να μιλάμε μάλλον με όρους πολιτισμού και όχι εργαλείων, αναφερόμαστε δηλαδή στον αιγυπτιακό πολιτισμό, τον μινωικό, τον βαβυλωνιακό, τον ελληνικό κτλ. Το αν υπάρχει βέβαια πρόοδος από έναν παλαιότερο πολιτισμό σε έναν νεότερο επιδέχεται πολλή συζήτηση. Είναι, για παράδειγμα, “πρόοδος” το πέρασμα από τον ελληνικό ή τον ρωμαϊκό πολιτισμό στον πολιτισμό του Μεσαίωνα; Πολλοί λίγοι θα το δέχονταν αυτό, όπως δεν το δέχονταν και οι ίδιοι οι άνθρωποι του Μεσαίωνα, οι οποίοι συχνά αναφέρονταν με θαυμασμό στα κείμενα της αρχαίας γραμματείας. Για παράδειγμα, ο Μιχαήλ Ψελλός στη Χρονογραφία του

μας λέει για την εποχή του ότι εξέθρεψε λίγους μόνο ανθρώπους των γραμμάτων. Αλλά και αυτοί σταματούσαν απλώς στην εξώπορτα των δογμάτων του Αριστοτέλη και αποστήθιζαν μόνο τις συμβολικές παραστάσεις του Πλάτωνα, ούτε καν τις φιλοσοφικές σπουδές γύρω από τη διαλεκτική και την αποδεικτική επιχειρηματολογία”.

Γάλλοι εγκυκλοπαιδιστές του 18ου αιώνα (στο κέντρο με υψωμένο χέρι ο Βολταίρος)

Υπάρχει λοιπόν πρόοδος στην εξέλιξη της ιστορίας; Το ερώτημα δεν έχει νόημα, αν τεθεί έτσι απλά. Γενικά, πρόοδος σημαίνει μετάβαση από μια χειρότερη κατάσταση πραγμάτων σε μια καλύτερη. Για να μιλάμε όμως για πρόοδο, πρέπει να έχουμε ήδη καθορίσει το κριτήριο με βάση το οποίο θα συγκρίνουμε τη μία κατάσταση με την άλλη και θα δεχτούμε τη μία καλύτερη ή ανώτερη από την άλλη. Αν, για παράδειγμα, το κριτήριο σύγκρισης είναι η τελειότητα και η

πολυπλοκότητα εργαλείων και μηχανών που διαθέτουν οι κοινωνίες, τότε μπορούμε ίσως να μιλήσουμε για τεχνολογική πρόοδο. Αν ωστόσο θέσουμε άλλο κριτήριο, το κριτήριο λόγου χάριν της ηθικής βελτίωσης ή της συμμετοχής του λαού στα κοινά, τότε αυτό που στη μία περίπτωση είναι δυνατόν να θεωρηθεί πρόοδος στην άλλη περίπτωση μπορεί να θεωρηθεί οπισθοδρόμηση. Για παράδειγμα, την περίοδο του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου είχαμε μια τεράστια τεχνολογική πρόοδο, κανείς όμως δεν μπορεί να πει ότι την περίοδο αυτή προοδεύσαμε ηθικά ως άνθρωποι.

Οι απόψεις περί προόδου και συνεχούς εξέλιξης ή ανάπτυξης στηρίζονται σε μια γραμμική αντίληψη που έχουμε για τον χρόνο. Ο χρόνος σ' αυτή την περίπτωση είναι σαν μια μονοδιάστατη ευθεία γραμμή που διαρκώς επεκτείνεται και δεν έχει ποτέ τέλος. Η αντίληψη όμως αυτή, παρ' όλο που μας είναι σήμερα οικεία, δεν είναι αυτονόητη. Στην αρχαία ελληνική σκέψη βρίσκουμε κάποιες κυκλικές αντιλήψεις για τον χρόνο. Όπως η ημέρα διαδέχεται συνεχώς τη νύχτα ή όπως κάθε χρόνο έχουμε την ίδια διαδοχή των τεσσάρων εποχών, έτσι και σε ένα ευρύτερο κοσμικό επίπεδο και σε τεράστιες χρονικές περιόδους τα πάντα ανακυκλώνονται. Υπό αυτό το πρίσμα και η ανθρώπινη κοινωνία περνά διαρκώς και χωρίς τέλος από διάφορα στάδια ακμής και παρακμής.

Στη χριστιανική σκέψη και θεολογία, αντίθετα, ο χρόνος είναι ευθύγραμμος. Το σύμβολο του χρόνου για τον αρχέγονο χριστιανισμό,

όπως και για τον βιβλικό ιουδαϊσμό και την ιρα-
νική θρησκεία, είναι η “γραμμή”. Κατά τη θεο-
λογία του Μεγάλου Βασιλείου δεν υπάρχει ανε-
ξάρτητη διάσταση ή φορά του χρόνου. Ο χρό-
νος ως ροή και κίνηση είναι συμφυής με τον
κόσμο. Επειδή ο κτιστός κόσμος είναι μια ακα-
τάπαυστη ροή, όπου τίποτε το σταθερό και το
στατικό δεν υπάρχει, ο χρόνος ως συμφυής με
τη ρευστότητα της φύσης έχει τα ίδια χαρακτη-
ριστικά. Έτσι, ο χρόνος είναι αδιανόητος έξω
από τη φυσική πραγματικότητα· δεν υπάρχει
κανένα, έστω και θεωρητικό, σχέδιο βάσει του
οποίου θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει τον
χρόνο σε μια αυτόνομη διάσταση. Ο χρόνος λο-
ιπόν είναι μια διάσταση δεμένη με τα συστατικά
του κοσμικού χώρου. Ο Αυγουστίνος, στη δυτι-
κή παράδοση, θεωρεί ότι μέσα από την ανθρω-
πινή ιστορία πραγματώνεται σταδιακά ένα θεϊ-
κό σχέδιο, που σκοπό έχει τη σωτηρία της αν-
θρωπότητας. Μια ευθεία γραμμή χαρακτηρίζετα-
ι, πέρα από το μήκος της, και από την κατεύ-
θυνσή της. Έτσι και οι γραμμικές αντιλήψεις
περί χρόνου και προόδου εμπεριέχουν και την
κατεύθυνση προς την οποία αυτή η πρόοδος
κατατείνει, τον σκοπό της προόδου ή το ιδεώ-
δες προς το οποίο αυτή στοχεύει.

Γκιστάβ Καϊγμπότ, Δρόμος του Παρισιού με Βροχή, 1877, Σικάγο, Ινστιτούτο Τέχνης. Σ' αυτόν τον πίνακα, ένα από τα αριστουργήματα του Καϊγμπότ, το μελαγχολικό φως μιας βροχερής μέρας έβαψε με γκρίζο όλη την πόλη αλλά δεν κατάφερε να εμποδίσει τους Παριζιάνους από τον συνηθισμένο τους περίπατο.

2. Διαφωτισμός και πρόοδος

Οι αντιλήψεις περί προόδου κυριάρχησαν στη σκέψη των στοχαστών κατά την περίοδο του Δ ι α φ ω τ ι σ μ ο ύ (18ος αιώνας). Η έννοια της προόδου συνδέεται, την εποχή αυτή, με την κυριαρχία της αστικής τάξης και με τις μεγάλες

επιτυχίες της επιστήμης. Στοχαστές όπως ο Βολταίρος, ο Μοντεσκιέ και ο Κοντορσέ υποστηρίζουν τις απεριόριστες δυνατότητες της ανθρωπότητας για ανάπτυξη και πρόοδο χάρη στις υπαγορεύσεις του ορθού λόγου. Ο ορθός λόγος και η επιστήμη, όπως υποστηρίζουν οι διαφωτιστές, είναι το κλειδί για την πρόοδο, αφού βοηθούν την ανθρώπινη πορεία να φθάσει σε ένα στάδιο ωριμότητας, όπου δεν έχουν θέση μη λογικές μορφές σκέψης όπως μύθοι, θρησκεία και προκαταλήψεις. Μέσα από την πρόοδο της κοινωνίας, στην οποία μας οδηγούν ο ορθός λόγος και η επιστήμη, πραγματώνονται η ανθρώπινη ελευθερία και η χειραφέτηση από όλα τα στερεότυπα και τα ταμπού.

Λίγο αργότερα ο Καντ θα αποδεχτεί και αυτός την έννοια της προόδου, η οποία θα τον απασχολήσει τόσο στο επίπεδο της φύσης όσο και στο επίπεδο της ιστορίας. Ο άνθρωπος ως βιολογική οντότητα εξελίσσεται και προοδεύει, ίσως βάσει κάποιου “σχεδίου” που οι άνθρωποι δεν το γνωρίζουν, αλλά το υπηρετούν από έμφυτη τάση. Ένας άλλος φιλόσοφος, ο Χέγκελ, θα υποστηρίξει την προοδευτική πορεία της ανθρώπινης ιστορίας με βάση τη συνεχή ανάπτυξη του λόγου και της ελευθερίας σε ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων. Η τέλεια πραγμάτωση της ελευθερίας σημαίνει και το τέλος της ιστορίας, γιατί δεν είναι δυνατόν να υπάρξει περαιτέρω πρόοδος.

Χόπερ, Βενζινάδικο. Ο πίνακας, έργο του 1940, βρίσκεται στη Νέα Υόρκη, στο Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης. Εδώ ο καλλιτέχνης απεικονίζει μια οριακή κατάσταση: στο μεταίχμιο μεταξύ μέρας και νύχτας, μεταξύ πολιτισμού και φύσης.

Οι αντιλήψεις αυτές περί προόδου ενισχύθηκαν από τη βιολογική θεωρία του Δαρβίνου περί εξέλιξης των ειδών. Παρ' όλο που ο ίδιος ο Δαρβίνος δεν προχώρησε στη διατύπωση αναλογιών ανάμεσα στη φύση και την κοινωνία, εντούτοις άλλοι προχώρησαν σε συγκρίσεις ανάμεσα στη βιολογική εξέλιξη και στην κοινωνική πρόοδο. Όπως στη φύση παρατηρούμε μια εξέλιξη από τα πιο απλά όντα στα πιο πολύπλοκα και εξελιγμένα, έτσι και η ανθρώπινη κοινωνία συνεχώς εξελίσσεται και προοδεύει. Η ιδέα αυτή της κοινωνικής προόδου κατ' αναλογία προς τη βιολογική εξέλιξη εκφράστηκε κυρίως από τον Σπένσερ, ο οποίος θεωρούσε ότι οι ίδιοι νόμοι που διέπουν την εξέλιξη των έμ-

βιων ειδών διέπτουν και την εξέλιξη της κοινωνίας.

3. Η αντίληψη της διαρκούς τεχνολογικής και οικονομικής ανάπτυξης

Από τα τέλη του 18ου αιώνα ξεκίνησε στην Αγγλία η **Βιομηχανική Επανάσταση**, η οποία έμελλε να αλλάξει τις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις στην Ευρώπη. Με κύριο εκπρόσωπο τον Άνταμ Σμιθ θεμελιώνονται οι νέες οικονομικές θεωρίες, που αντανακλούν τη νέα κατάσταση. Η οικονομία δεν είναι πια μια οικονομία σταθερή που βασίζεται κυρίως στην αγροτική παραγωγή. Ο πλούτος έρχεται από τη βιομηχανία, η οποία βρίσκεται σε άμεση σχέση με την επιστήμη και την τεχνολογία. Έτσι, η οικονομία στηρίζεται στη βιομηχανία και αυτή στις μηχανές, οι οποίες είναι αποτέλεσμα της διαρκούς ανάπτυξης της επιστήμης και της τεχνολογίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο η οικονομία γίνεται οικονομία της διαρκούς ανάπτυξης. Μια οικονομία ή μια επιχείρηση που δεν είναι ικανή να κατασκευάζει διαρκώς νέα εργαλεία και μηχανές, ώστε να αυξάνει διαρκώς την παραγωγικότητά της, δεν μπορεί να ανταγωνιστεί τις άλλες, οπότε είναι καταδικασμένη να σβήσει. Το τρίπτυχο της ανάπτυξης και της προόδου είναι τώρα: επιστήμη - τεχνολογία - οικονομία.

Η πεποίθηση ότι η επιστήμη και η τεχνολογία θα τροφοδοτούν διαρκώς μια αναπτυσσόμενη οικονομία, η οποία θα λειτουργεί θετικά

για τον άνθρωπο λύνοντάς του τεράστια προβλήματα όπως αυτό της φτώχειας, κυριαρχεί στις δυτικές κοινωνίες μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα. Η γενικότερη αυτή πεποίθηση στον θετικό -ή και “αγαθοποιό”- χαρακτήρα της επιστήμης και της τεχνολογίας είναι ανεξάρτητη από τις διάφορες ιδεολογίες και τα πολιτικά ή οικονομικά συστήματα. Η ανάπτυξη της επιστήμης, της τεχνολογίας και της οικονομίας είναι θετική τόσο για τους οπαδούς του φιλελευθερισμού όσο και γι’ αυτούς του σοσιαλισμού. Η διαφορά τους έγκειται στον τρόπο με τον οποίο πραγματώνεται αυτή η ανάπτυξη και κυρίως στον έλεγχο των μέσων παραγωγής.

Η πρώτη αμφισβήτηση αυτής της πεποίθησης για διαρκή πρόοδο βασισμένη στην επιστήμη και την τεχνολογία ήλθε στις 6 Αυγούστου του 1945, όταν έπεσε η πρώτη ατομική βόμβα στη Χιροσίμα. Μήπως η επιστήμη και η τεχνολογία δεν είναι πλέον μέσα για τη βελτίωση της ζωής του ανθρώπου, αλλά οδηγούν στην ολοκληρωτική καταστροφή του; Οι αμφιβολίες αυτές για τον ρόλο της επιστήμης και της τεχνολογίας έγιναν πιο έντονες τις επόμενες δεκαετίες. Τι θα γίνει με τα πυρηνικά οπλοστάσια των υπερδυνάμεων; Πού μας οδηγεί η σύγχρονη γενετική; Πώς θα σώσουμε το περιβάλλον μας που καταστρέφεται από τον τεχνικό πολιτισμό; Όλα αυτά είναι τεράστια ερωτήματα, που δεν αφορούν μόνο συγκεκριμένους λαούς ή κοινωνίες αλλά ολόκληρο τον πλανήτη. Τέτοια παγκόσμια προβλήματα, που είναι ικανά να αφανίσουν τον άνθρωπο, αλλά και όλη τη ζωή από τον πλανή-

τη, αντιμετωπίζει για πρώτη φορά η ανθρωπότητα.

Χόπερ, Σιδηρόδρομος στο Ηλιοβασίλεμα, 1929, Νέα Υόρκη, Μουσείο Χουίτνεϊ της Αμερικανικής Τέχνης. Η σιδηροδρομική γραμμή αστράφτει στο φως του ήλιου που δύει και πάνω στους λόφους σχηματίζεται μια κυματοειδής λωρίδα έντονου πράσινου χρώματος. Η σιδηροδρομική γραμμή σκιαγραφεί ένα όριο πέρα από το οποίο η φύση στέλνει το σήμα μιας άλλης ζωής.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Πριν από πενήντα περίπου χρόνια οι σοφοί χρησιμοποιούσαν, για να αναπαραστήσουν την πρόοδο, εκφραστικά σχήματα θαυμαστής απλότητας: εποχή του λαξευτού λίθου, εποχή του χαλκού, του ορείχαλκου, του σιδήρου. Όλα αυτά ήταν πολύ εύκολα. [...] Η ανάπτυξη όμως των γνώσεών μας για την προϊστορία και την αρχαιολογία τείνει τώρα να εξαπλώσει μέσα στον τόπο μορφές πολιτισμών που τις φανταζόμαστε διαδοχικές στον χρόνο. Αυτό σημαίνει δύο πράγματα: πρώτα ότι η “πρόοδος” [...] δεν είναι ούτε απαραίτητη ούτε συνεχής. Προχωρεί με μικρά άλματα ή πηδήματα ή, όπως θα λέγανε οι βιολόγοι, με μεταλλάξεις. Αυτά τα άλματα και αυτά τα πηδήματα δε σημαίνουν ότι προχωρούμε πάντοτε στην ίδια κατεύθυνση. Υπάρχουν αλλαγές κατεύθυνσης, όπως τα άλογα στο σκάκι, που έχουν πολλούς δυνατούς δρόμους, αλλά ποτέ δεν προχωρούν προς την ίδια κατεύθυνση. Η ανθρωπότητα στην “πρόοδο” δε μοιάζει καθόλου μ’ έναν άνθρωπο που ανεβαίνει μια σκάλα, και που σε κάθε κίνησή του αυξάνει μ’ ένα βήμα τον αριθμό των σκαλοπατιών που έχει ν’ ανέβει. Θυμίζει περισσότερο τον παίκτη, που η τύχη του βρίσκεται ανάμεσα σε πολλά ζάρια και που, κάθε φορά που τα ρίχνει, τα βλέπει να σκορπίζονται επάνω στην τσόχα και να του προσφέρουν διάφορους συνδυασμούς. Αυτό που κερδίζει με μια ζαριά μπορεί να το χάσει στην επόμενη”.

(Κλοντ Λεβί-Στρος, Φυλές και ιστορία, μτφρ. Β. Ψαριανός, εκδ. Μπάουρον, Αθήνα 1987, σ. 33-35)

2. “Σύμφυτη λοιπόν προς τον κόσμο και τα ζώα και τα φυτά αυτού του κόσμου δημιουργήθηκε και η ροή του χρόνου, που συνεχώς βιάζεται και τρέχει και πουθενά δεν τερματίζει τον δρόμο της. Ή μήπως δεν είναι τέτοιος και ο χρόνος που το παρελθόν του εξαφανίστηκε, το μέλλον ακόμη δεν ήλθε και το παρόν, πριν ακόμη το γνωρίσουμε, διαφεύγει από τις αισθήσεις μας;”
(Μεγάλου Βασιλείου, Εις την Εξαήμερον, PG 29, 13B, απόδοση Ι. Καραβιδόπουλος)

“Ο δε χρόνος είναι το διάστημα που συνεκτείνεται μαζί με τον κόσμο από τη δημιουργία του και μετά”.

(Μεγάλου Βασιλείου, Κατ’ Ευνομίου, 1 PG 29, 560B, απόδοση Ι. Καραβιδόπουλος)

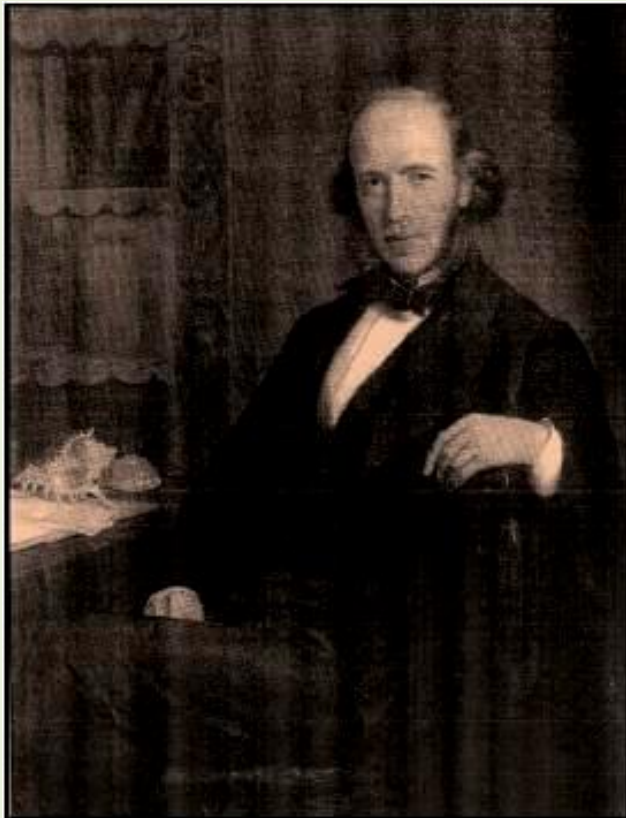
3. “Στις πρώτες κοινωνιολογικές θεωρίες οι αντιλήψεις περί “μεταβολής”, “εξέλιξης”, “ανάπτυξης” και “προόδου” είναι συχνά συγκεχυμένες ή συνδυάζονται σε μία και μόνη έννοια. [...] Η ιδέα της κοινωνικής εξέλιξης είναι παρμένη κατ’ ευθείαν από τις θεωρίες της βιολογικής εξέλιξης, που, κατά τον 19ο αιώνα, επέτειναν την επίδραση της φιλοσοφίας της ιστορίας στην κοινωνιολογία. Ο Σπένσερ [...] προβάλλει την αναλογία μεταξύ της κοινωνικής και της οργανικής εξέλιξης”.

(Τ. Μπότομορ, Κοινωνιολογία, μτφρ. Δ. Τσαούσης, Αθήνα 1974, σ. 316)

4. “Οι κοινωνίες, όπως και οι ζωντανοί οργανισμοί, ξεκινούν σαν σπέρματα - καταγόμενες από μάζες εξαιρετικά μικρές σε σύγκριση με τις μάζες στις οποίες καταλήγουν. Το ότι από μικρές περιπλανώμενες ορδές φθάσαμε σε μεγαλύτερες κοινωνίες είναι ένα συμπέρασμα που δεν αμφισβητείται. Τα εργαλεία των προϊστορικών λαών, πιο άτεχνα από αυτά που χρησιμοποιούν σημερινοί πρωτόγονοι, δείχνουν την απουσία τεχνών, οι οποίες έγιναν δυνατές μόνο σε μεγαλύτερες συγκεντρώσεις ανθρώπων. Θρησκευτικές τελετές που επιβίωσαν σε αρχαίους ιστορικούς λαούς μάς δείχνουν μια παλαιότερη εποχή, κατά την οποία οι πρόγονοι αυτών των λαών είχαν πέτρινα μαχαίρια, άναβαν τη φωτιά τρίβοντας μεταξύ τους κομμάτια από ξύλο και πρέπει να ζούσαν σε μικρές ομάδες που ήταν δυνατές μόνο πριν από την εμφάνιση της καλλιέργειας της γης. Το αποτέλεσμα ήταν ότι, μέσα από έμμεσες ή άμεσες ενσωματώσεις, σχηματίστηκαν κοινωνικά σύνολα εκατομμύρια φορές μεγαλύτερα σε μέγεθος από αυτά που υπήρχαν στο απώτατο παρελθόν. Αυτή η ανάπτυξη μας θυμίζει την ανάπτυξη που έχουμε στην εξέλιξη των ζωντανών οργανισμών. Ανάμεσα σ’ αυτή την τάση της οργανικής εξέλιξης και στην αντίστοιχη τάση της υπεροργανικής (κοινωνικής) εξέλιξης υπάρχει ένας ακόμα παραλληλισμός: οι αυξήσεις

σε αθροίσματα διαφορετικών τάξεων είναι εξαιρετικά ποικίλες”.

(Herbert Spencer, “The Principles of Sociology”, τόμ. Ι, 1876, στο S. Andreski (ed.), Herbert Spencer, London 1971, σ. 126-127)

Ο Χέρμπερτ Σπένσερ εξέφρασε επαναστατικές ιδέες- ακόμη και πριν από την Καταγωγή των ειδών του Δαρβίνου- πάνω σε ηθικά, κοινωνικά και πολιτικά θέματα.

5. “Στην ιστορία της οικονομικής σκέψης, ο Άνταμ Σμιθ (1723-1790) [...] έχει χαρακτηριστεί ως ο κήρυκας της αισιοδοξίας. Η εκτίμηση αυτή α-

ληθεύει από μια σπουδαία άποψη. Ο Σμιθ έβλεπε την εθνική κοινότητα να αναπτύσσεται, και όχι να μένει στάσιμη ή να παρακμάζει. Ο τίτλος του έργου του, Μια έρευνα στη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών, προϋποθέτει καταφάνερα την ευμάρεια και την ικανοποίηση. Ο συγγραφέας πρόσφερε έπειτα μιαν ουσιαστική και σίγουρη συνταγή για την οικονομική πρόοδο. Επρόκειτο για τη φιλελεύθερη οικονομία, στην οποία καθήκοντα ρυθμιστή αναλαμβάνουν ο ανταγωνισμός και η αγορά και όχι το κράτος, και όπου ο άνθρωπος, όντας υποχρεωμένος να στηρίζεται στις δικές του δυνατότητες, εργάζεται αποτελεσματικά για τον πλουτισμό της κοινωνίας. Αλλά ο Σμιθ αναφερόταν στον ολικό πλούτο της κοινωνίας. Δεν πίστευε πως ο πλούτος αυτός μπορούσε να μοιραστεί ανάμεσα σε εμπόρους, βιομήχανους και γαιοκτήμονες από τη μια μεριά και τις εργαζόμενες μάζες από την άλλη”.

(Τζ. Κ. Γκάλμπρεϊθ, Η κοινωνία της αφθονίας, μτφρ. Κ. Χατζηαργύρη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1970, σ.60)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Πώς αντιλαμβάνεστε την έννοια της προόδου με βάση το απόσπασμα 1;
2. Νομίζετε ότι η έννοια της προόδου βρίσκει εφαρμογή στα πεδία της τέχνης, των εθίμων, των τελετουργιών και των συμβόλων; Αιτιολογήστε την απάντησή σας.
3. Ποια νομίζετε ότι είναι τα μειονεκτήματα της θέσης του Σπένσερ (απόσπασμα 4) που συσχετίζει τη βιολογική με την κοινωνική εξέλιξη;
4. Νομίζετε ότι η οικονομική και η επιστημονική ανάπτυξη βοηθά στον περιορισμό του πολέμου ή αντίθετα ευνοεί πολεμικές συγκρούσεις;

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΕΤΑΡΤΗ: ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

1. Το πρόβλημα – “Ρηχή” και “βαθιά” οικολογία

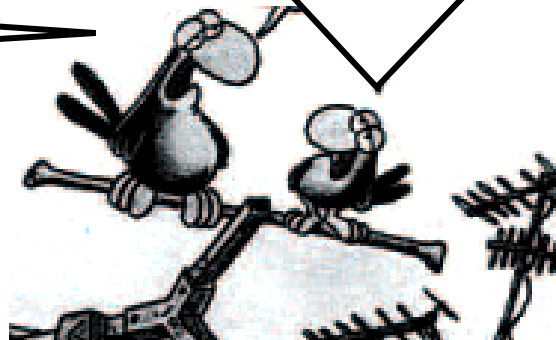
Την παγκοσμιότητα των περιβαλλοντικών προβλημάτων αρχίσαμε να τη συνειδητοποιούμε από τη δεκαετία του 1960. Σήμερα έχουμε πλέον βεβαιωθεί ότι η σύγχρονη κοινωνία αντιμετωπίζει μια άνευ προηγουμένου οικολογική κρίση. Ως ένδειξη αυτής της οικολογικής κρίσης και της παγκοσμιότητάς της μπορούμε να αναφέρουμε μερικά μόνο οικολογικά προβλήματα. Η καταστροφή του όζοντος της ατμόσφαιρας, το οποίο μας προστατεύει από τις υπεριώδεις ακτίνες του ήλιου, έχει αυξηθεί δραματικά. Χωρίς το προστατευτικό στρώμα του όζοντος στην ατμόσφαιρα είναι αμφίβολο αν θα υπήρχε ζωή στον πλανήτη μας - και ήδη τις τελευταίες δεκαετίες έχουν πολλαπλασιαστεί κατά πολύ οι καρκίνοι του δέρματος. Το φαινόμενο του θερμοκηπίου, που αυξάνει τη μέση θερμοκρασία της Γης λόγω της αύξησης της περιεκτικότητας του διοξειδίου του άνθρακα στην ατμόσφαιρα, μπορεί να προκαλέσει σταδιακά τεράστιες κλιματικές αλλαγές στον πλανήτη με καταστροφικές συνέπειες. Η ρύπανση του περιβάλλοντος στον αέρα, στη θάλασσα και στη στεριά έχει άμεσες επιπτώσεις στον αέρα που αναπνέουμε, στο νερό που πίνουμε και στα αγροτικά προϊ-

όντα που καταναλώνουμε. Η συνεχής εξαφάνιση φυτικών και ζωικών ειδών, καθώς και η εξάντληση των φυσικών πόρων, όπως τα δάση, το πετρέλαιο και τα διάφορα ορυκτά, λόγω της υπερεκμετάλλευσής τους προκαλούν τεράστια ανισορροπία στο περιβάλλον. Όλα αυτά τα προβλήματα, αν τα σκεφτούμε με σοβαρότητα, μας δίνουν μια εφιαλτική εικόνα για το μέλλον του πλανήτη μας.

**ΜΠΑΜΠΑ, ΤΟ ΑΠΟΦΑΣΙΣΑ!
ΔΕΝ ΘΑ ΞΑΝΑΦΥΓΩ ΠΟΤΕ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΗ!.. ΔΕΝ ΜΟΥ
ΑΡΕΣΕ ΚΑΘΟΛΟΥ ΣΤΗΝ
ΕΞΟΧΗ!**

ΓΙΑΤΙ;

ΓΙΑΤΙ ΕΧΟΥΝ ΚΑΤΑΣΤΡΕΨΕΙ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ! ΕΧΟΥΝ ΓΚΡΕΜΙΣΕΙ ΟΛΕΣ ΤΙΣ ΠΟΛΥΚΑΤΟΙΚΙΕΣ, ΕΧΟΥΝ ΔΙΩΞΕΙ ΟΛΑ ΤΑ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΑ ΚΑΙ ΕΧΟΥΝ ΡΙΞΕΙ ΠΑΝΤΟΥ ΧΩΜΑ ΚΙ ΕΧΟΥΝ ΣΚΕΠΑΣΕΙ ΤΗΝ ΑΣΦΑΛΤΟ!.. ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΤΟΣ ΝΑ ΥΠΗΡΧΕ ΤΑ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΑ ΔΕΝ ΘΑ ΜΠΟΡΟΥΣΑΝ ΝΑ ΠΕΡΑΣΟΥΝ ΓΙΑΤΙ Ο ΤΟΠΟΣ ΕΙΝΑΙ ΓΕΜΑΤΟΣ ΔΕΝΤΡΑ!..

...ΜΟΝΟ ΚΑΤΙ ΚΟΛΟΝΕΣ ΗΛΕΚΤΡΙΣΜΟΥ ΕΧΟΥΝ ΜΕΙΝΕΙ, ΑΛΛΑ ΜΑΛΛΟΝ ΘΑ ΤΙΣ ΚΟΨΟΥΝ ΚΙ ΑΥΤΕΣ ΓΙΑ ΝΑ ΤΙΣ ΚΑΝΟΥΝ ΔΕΝΤΡΑ!.. ΕΙΝΑΙ ΦΟΒΕΡΗ Η ΜΑΝΙΑ ΤΟΥΣ ΝΑ ΚΑΤΑΣΤΡΕΦΟΥΝ ΤΗ ΦΥΣΗ ΓΙΑ ΝΑ ΦΤΙΑΧΝΟΥΝ ΔΕΝΤΡΑ!..

ΤΑ ΕΧΕΙΣ
ΜΠΕΡΔΕ-
ΨΕΙ
ΕΝΤΕ-
ΛΩΣ,
ΑΓΟΡΙ
ΜΟΥ!..

ΣΚΕΨΟΥ ΟΤΙ ΔΕΝ
ΕΧΟΥΝ ΑΦΗΣΕΙ
ΟΥΤΕ ΜΙΑ ΚΕΡΑΙΑ
ΤΗΛΕΟΡΑΣΕΩΣ ΓΙΑ
ΝΑ ΚΑΤΣΕΙ ΕΝΑ
ΠΟΥΛΙ ΚΑΙ ΟΛΑ ΤΑ
ΠΟΥΛΙΑ
ΑΝΑΓΚΑΖΟΝΤΑΙ ΝΑ
ΚΑΘΟΝΤΑΙ ΠΑΝΩ
ΣΤΑ ΔΕΝΤΡΑ!

...ΤΑ ΔΕΝΤΡΑ ΕΙΝΑΙ Η ΙΔΙΑ Η
ΦΥΣΗ!.. ΚΙ ΕΜΕΙΣ ΤΑ ΠΟΥΛΙΑ
ΔΕΝ ΕΙΜΑΣΤΕ ΦΤΙΑΓΜΕΝΑ ΓΙΑ
ΝΑ ΚΑΘΟΜΑΣΤΕ ΠΑΝΩ ΣΕ
ΚΕΡΑΙΕΣ ΤΗΛΕΟΡΑΣΕΩΣ... Η
ΦΥΣΙΚΗ ΜΑΣ ΘΕΣΗ ΕΙΝΑΙ ΠΑΝΩ
ΣΤΑ ΔΕΝΤΡΑ!

ΤΙ ΛΕΕΙ, ΡΕ;

**ΑΝ ΗΤΑΝ ΕΤΣΙ, ΡΕ ΕΞΥΠΝΕ, ΔΕΝ ΘΑ
ΕΙΧΑΜΕ ΠΟΔΙΑ, ΘΑ ΕΙΧΑΜΕ
ΚΟΤΣΑΝΙ!**

**Γελοιογραφία Αρκά, Χαμηλές πτήσεις,
Εκδόσεις Γράμματα.**

**ΟΛΑ ΤΑ ΠΟΥΛΙΑ ΘΑ
ΠΕΘΑΝΟΥΜΕ ΑΡΓΑ Η
ΓΡΗΓΟΡΑ Σ'ΑΥΤΗ ΤΗΝ
ΚΑΤΑΡΑΜΕΝΗ ΠΟΛΗ!
ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΜΕΙΝΕΙ
ΠΟΥΘΕΝΑ ΟΥΤΕ ΕΝΑ
ΔΕΝΤΡΟ!..**

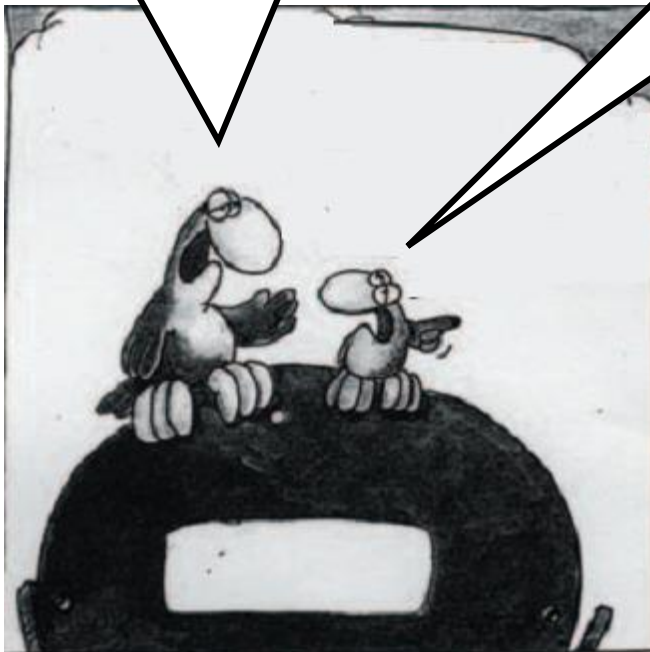

**ΜΠΑΜΠΑ, ΤΙ ΕΙΝΑΙ
ΔΕΝΤΡΟ;**

ΜΜΜ...ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ ΕΙΝΑΙ
ΚΑΤΙ ΠΟΛΥ ΩΡΑΙΟ!..
ΕΙΝΑΙ ΕΝΑ ΠΡΑΓΜΑ
ΠΡΑΣΙΝΟ, ΔΡΟΣΕΡΟ,
ΗΣΥΧΟ...

Α! ΣΑΝ ΚΙ ΑΥΤΟ ΠΟΥ
ΒΡΗΚΑΜΕ ΠΡΟΧΤΕΣ
ΣΤΑ ΣΚΟΥΠΙΔΙΑ;

ΕΚΕΙΝΟ ΗΤΑΝ
ΨΟΦΙΟΣ ΠΑΠΑΓΑΛΟΣ,
ΒΛΑΚΑ!

Γελοιογραφία
Αρκά, Μπαμπά
πετάω, εκδ.
γραμματα.

ΠΕ-

Επειδή στο παρελθόν τα περιβαλλοντικά προβλήματα ήταν μόνο τοπικά και όχι γενικευμένα και επειδή δεν είχαμε ίσως συνειδητοποιήσει ότι ο άνθρωπος είναι και αυτός μέρος της φύσης, δεν μπορούσαμε να προβλέψουμε ότι η έντονη και συστηματική διατάραξη των οικολογικών ισορροπιών, πέρα από ορισμένα όρια, είναι πιθανόν να έχει επιπτώσεις ακόμα και στην επιβίωση του ανθρώπινου είδους. Σήμερα όμως, που συνειδητοποιούμε το πρόβλημα, πρέπει να παραδεχτούμε ότι έχουμε άμεση ανάγκη από μια πολιτική επιβίωσης πάνω στον πλανήτη, ότι πρέπει δηλαδή να χαράξουμε μια πολιτική που να στοχεύει στο να κληροδοτήσουμε στις μεταγενέστερες γενιές έναν βιώσιμο πλανήτη.

Σ' αυτό το θέμα φαίνεται πλέον να συμφωνούν όλοι. Εκεί που υπάρχει διαφωνία είναι στην έκταση του προβλήματος και στον τρόπο με τον οποίο θα επεξεργαστούμε μια νέα πολιτική σε σχέση με το περιβάλλον. Ο Νορβηγός φιλόσοφος Νάες πρότεινε πρώτος μια διάκριση ανάμεσα στη “ρηχή” και στη “βαθιά” οικολογία. Η “ρηχή” οικολογία συγκεντρώνει το ενδιαφέρον της στη μείωση της ρύπανσης, στη συγκράτηση της αύξησης του πληθυσμού της Γης, στη συντηρητική εκμετάλλευση των φυσικών πόρων και στην προστασία των έμβιων ειδών, καθόσον όλα αυτά συνδέονται με την ανθρώπινη υγεία. Θεωρεί δηλαδή ότι τα προβλήματα μπορούν να αντιμετωπιστούν με διορθωτικές κινήσεις μέσα στο πλαίσιο του υπάρχοντος μοντέλου ανάπτυξης.

Από την άλλη πλευρά, η “βαθιά” οικολογία ζητά επιπλέον μια νέα φιλοσοφία (μεταφυσική και ηθική) στις σχέσεις ανθρώπου- φύσης και μια, λίγο ως πολύ, ριζική αλλαγή του κοινωνικοοικονομικού μας συστήματος. Η λογική της είναι η εξής: η οικονομία μας είναι μια οικονομία διαρκούς ανάπτυξης. Είναι όμως αδύνατον να έχουμε απεριόριστη οικονομική ανάπτυξη, όταν ζούμε

σε έναν περιορισμένο πλανήτη, με περιορισμένους φυσικούς πόρους. Επιπλέον, η οικονομική και η τεχνολογική μας ανάπτυξη γίνεται με έναν γραμμικό τρόπο, που έρχεται σε αντίθεση με την κυκλική λειτουργία της φύσης. Δεν είναι λοιπόν δυνατόν μια οικονομία “δυτικού” τύπου να αντιμετωπίσει δραστικά το πρόβλημα του περιβάλλοντος.

Κ. Τσόκλης, Δέντρο.
Ζωγραφική σε μουσαμά
και ριζόχαρτο, 1983, Ιδι-
ωτική Συλλογή

Στη “βαθιά” οικολογία υπάρχουν πολλές τάσεις. Μια ακραία, αλλά αρκετά δημοφιλής (κυρίως στην Αμερική) τάση της απορρίπτει ως καταστροφικό όλο σχεδόν τον δυτικό ορθολογικό πολιτισμό και στρέφεται στον ανορθολογισμό, στον μυστικισμό, στις ανατολικές “θεοσοφικές” θεωρίες και, σε μερικές ακόμη πιο ακραίες περιπτώσεις, στον πρωτογονισμό. Η λογική αυτής της οικολογικής τάσης είναι η εξής: η σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία δυτικού τύπου έχει αποδειχτεί κατασ-

τροφική για το φυσικό περιβάλλον, γιατί ο σημερινός δυτικός βιομηχανικός πολιτισμός ευνοεί (ή και επιβάλλει) μια καταστροφική ανθρώπινη συμπεριφορά πάνω στη φύση. Το πολιτισμικό αυτό μοντέλο στηρίζεται σε μια μεταφυσική και σε αξίες που θεωρούν τον άνθρωπο αφέντη, “ιδιοκτήτη” της φύσης, και τη φύση απλό μέσο για την εκπλήρωση των σκοπών του ανθρώπου. Μια αρμονική συμβίωσή μας με τη φύση προϋποθέτει αλλαγή της συμπεριφοράς μας απέναντί της, η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει αλλαγή των αξιών μας. Οι νέες αξίες και η νέα μεταφυσική, όσον αφορά τις σχέσεις ανθρώπου- φύσης, πρέπει να μην είναι ανθρωποκεντρικές και να αναζητηθούν έξω από το πλαίσιο του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού, κυρίως σε προβιομηχανικά και μη δυτικά πολιτισμικά πρότυπα.

Κ. Τσόκλης, Η βάρκα, Παλιά βάρκα, ζωγραφική σε ξύλο, 1982, Ιδιωτική Συλλογή

Ενδιαφέρουσα είναι και μια φεμινιστική τάση που διαμορφώθηκε μέσα στο ευρύτερο ρεύμα της “βαθιάς” οικολογίας. Η λογική της τάσης αυτής είναι η εξής: οι αξίες που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη κοινωνία, οι ο-

ποιές μας οδήγησαν στα γνωστά αδιέξοδα, είναι η επιθετικότητα, η βία, ο ανταγωνισμός και η τάση για κυριαρχία και επικράτηση τόσο απέναντι σε άλλους ανθρώπους όσο και απέναντι στη φύση. Οι αξίες αυτές είναι από τη φύση τους ανδροκρατικές ή πατριαρχικές. Επιπλέον, σε μια κοινωνία με πληθώρα διάσπαρτων πυρηνικών όπλων, η βία και ο πόλεμος μπορούν να οδηγήσουν σε γενική καταστροφή. Παρομοίως, η επιθετική στάση μας απέναντι στη φύση μπορεί να οδηγήσει σε οικολογική καταστροφή. Μήπως λοιπόν, για να ξεπεράσουμε τη σημερινή κρίση, έχουμε ανάγκη από αλλαγή των παραπάνω “ανδροκρατικών” (ή “πατριαρχικών”) αξιών; Αν είναι έτσι, θα πρέπει να στραφούμε σε εκ διαμέτρου αντίθετες αξίες, όπως η ηπιότητα, η συνεργασία, η ευαισθησία, η ισορροπία, η ανάπτυξη των εσωτερικών ανθρώπινων ιδιοτήτων, η φροντίδα, η αγάπη κτλ. Τέτοιες αξίες όμως έχουν συνδεθεί ιστορικά μάλλον με τη γυναίκα παρά με τον άντρα, γι’ αυτό και οικοφεμινίστριες τις ονομάζουν “γυναικείες” αξίες. Έτσι, μέσα από το ίδιο αξιολογικό πρίσμα, βλέπουν τη λύση τόσο του προβλήματος των σχέσεων ανθρώπου-φύσης όσο και αυτού της ισότητας των φύλων.

2. Ανθρώπινες αξίες και περιβάλλον

Αν η δραστική αλλαγή του κοινωνικοοικονομικού μας μοντέλου, όπως και η αλλαγή του τρόπου με τον οποίο επεμβαίνουμε στη φύση μπορούν να θεωρηθούν ρεαλιστικές προτάσεις για μια πολιτική επιβίωσης στον πλανήτη, η απαίτηση για πλήρη απόρριψη των “δυτικών” αξιών δε φαίνεται να είναι τόσο ρεαλιστική. Είναι βέβαια αλήθεια ότι από τον Ντεκάρτ και μετά κυριάρχησε η αντίληψη ότι η φύση είναι ένα απλό μέσο για την εξυπηρέτηση του ανθρώπου. Από την άλλη όμως πλευρά, στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού έχουν κατά

καιρούς διατυπωθεί πολλές και αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις τόσο για τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων όσο και για τις σχέσεις ανθρώπου- φύσης. Έπειτα, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι οι αλλαγές στις αξίες μας θα επιφέρουν αναγκαστικά αλλαγές και στη συμπεριφορά μας. Έχει διατυπωθεί η άποψη πως η σημαντικότερη πηγή του κακού είναι ότι η ηθική μας διαπνέεται από **ανθρωποκεντρισμό** και πως θα πρέπει να διαμορφώσουμε μια νέα ηθική που θα επεκτείνεται στα ζώα και ίσως σε όλο τον πλανήτη. Γίνεται σαφές ότι η κλασική αντίληψη περί ηθικής είναι ότι αυτή αφορά μόνο τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων. Στη φύση δεν υπάρχουν ηθικές αξίες.

Πικάσο, Λουόμενες, 1918, Μουσείο Πικάσο, Παρίσι.

Τα ζώα και τα φυτά δεν είναι ούτε καλά ούτε κακά· αλλά και η επέμβασή μας στη φύση (π.χ. η κοπή δέντρων) δεν είναι ούτε καλή ούτε κακή από μόνη της. Μπορεί να θεωρηθεί κακή, μόνο επειδή ενδέχεται να βλάψει τον άνθρωπο· αφ' εαυτής όμως δεν είναι κακή και επομένως δε συνεπάγεται ηθική ενοχή. Αυτή είναι η κλασική

αντίληψη. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια παρατηρούμε μια τάση για επέκταση της ηθικής πέρα από τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, ώστε αυτή να αγκαλιάσει και τις σχέσεις ανθρώπου-φύσης. Έτσι, ένα κίνημα για τα δικαιώματα των ζώων, που όλο και διευρύνεται παγκοσμίως, θεωρεί ότι η βαναυσότητα απέναντι στα ζώα είναι κάτι αφ' εαυτού κακό. Παρομοίως, η βαναυσότητα απέναντι στη φύση (ρύπανση μιας λίμνης, καταστροφή ενός τοπίου από σκουπίδια κτλ.) θεωρείται πολλές φορές βανδαλισμός, κάτι που, σύμφωνα με την κλασική αντίληψη, αφορά μόνο τα ανθρώπινα δημιουργήματα (συνήθως έργα τέχνης). Με τη νέα λοιπόν τάση οδηγούμαστε σε μια ανθρωποποίηση της φύσης. Συμπερασματικά, διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν δυναμικές τάσεις που προωθούν νέες αντιλήψεις περί ηθικής. Πάντως, ακόμα και χωρίς την επέκταση της ηθικής στη φύση, μπορούμε να έχουμε αλλαγή της συμπεριφοράς μας απέναντί της, μέσα από τη συνειδητοποίηση ότι η καταστροφή της φύσης είναι επιζήμια για τον άνθρωπο. Έτσι, η προστασία της φύσης γίνεται χάριν του ανθρώπου, και τότε το πρόβλημα μετατρέπεται πάλι σε ηθικό πρόβλημα σχέσεων μεταξύ ανθρώπων. Σίγουρα όμως η ακραία αντίληψη (που ακόμα και σήμερα επικρατεί σε μεγάλο βαθμό) ότι ο άνθρωπος είναι δεσπότης και κυρίαρχος της φύσης, την οποία και αντιλαμβάνεται με έναν μηχανιστικό τρόπο, αποτελεί φραγμό για το ξεπέραςμα της οικολογικής κρίσης.

Πικάσο, Η ανάγνωση της επιστολής, 1921, Μουσείο Πικάσο, Παρίσι. Η σημασία του πίνακα δεν έχει πλήρως αποκωδικοποιηθεί. Οι κριτικοί κλί-νουν προς την εξύμνηση της φιλίας αλλά δεν μπορούν να προσδιορίσουν την ταυτότητα ενός από τα πρόσωπα: πρόκειται για τον Απολινέρ, τον Μπρακ ή τον Μασίν;

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. “Ο σεβασμός του ανθρώπου δεν μπορεί να θεμελιωθεί στις ιδιαίτερες αξίες που η ανθρωπότητα αποδίδει στον εαυτό της, επειδή τότε ένα μέρος της ανθρωπότητας μπορεί πάντα να αποφασίζει πως ενσαρκώνει αυτές τις αξίες κατά ανώτερο τρόπο από ό,τι οι υπόλοιποι άνθρωποι. Θα έπρεπε μάλλον να επιβάλουμε εξ αρχής ένα είδος ταπεινοφροσύνης: ο άνθρωπος, ξεκινώντας με τον σεβασμό όλων των μορφών ζωής πέρα από τη δική του, θα προφυλασσόταν έτσι από τον κίνδυνο να μη σέβεται όλες τις μορφές ζωής στους κόλπους της ίδιας της ανθρωπότητας. [...] Ακόμη και οι λαοί που αποκαλούνται “πρωτόγονοι”, τους οποίους μελετούν οι εθνολόγοι, δι-απνέονται από έναν βαθύ σεβασμό για τη ζωική και τη φυτική ζωή· ο σεβασμός αυτός εκφράζεται από αυτούς

με τρόπους που τους θεωρούμε προλήψεις, οι οποίοι όμως, στην πραγματικότητα, συνιστούν αποτελεσματικά μέσα για τη διατήρηση μιας φυσικής ισορροπίας ανάμεσα στον άνθρωπο και στο περιβάλλον το οποίο εκμεταλλεύεται. [...] Το να νοιαζόμαστε για τον άνθρωπο χωρίς να νοιαζόμαστε ταυτόχρονα και με παρόμοιο τρόπο για όλες τις άλλες εκφάνσεις της ζωής σημαίνει, είτε το θέλουμε είτε όχι, πως οδηγούμε την ανθρωπότητα στο να

καταπιέζει τον εαυτό της, πως ανοίγουμε τον δρόμο στην αυτοκαταπίεση και την αυτοεκμετάλλευση”.

(Κλοντ Λεβί-Στρος, “Συνομιλία”, Λε Μοντ, 21-1-1979

Λεβί Στρος

2. Ο Μπάρυ Κόμονερ, στο βιβλίο του Ο κύκλος που κλείνει (εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, κεφ. 2), διατυπώνει τέσσερις νόμους της οικολογίας:

A) Καθετί είναι στενά συνδεδεμένο με καθετί άλλο. (Τίποτε δηλαδή στη φύση δεν είναι ανεξάρτητο από όλα τα άλλα. Όλα βρίσκονται σε μια διαρκή δυναμική ισορροπία σε ένα τέλειο δίκτυο αλληλοσυνδέσεων.)

B) Καθετί πρέπει κάπου να καταλήγει ή να αποσκοπεί. (Στη φύση δεν υπάρχουν άχρηστα πράγματα ή σκουπίδια. Το καθετί παίζει τον ρόλο του και κάπου συνεισφέρει.)

Γ) Η φύση γνωρίζει καλύτερα. (Οι φυσικές ισορροπίες είναι αποτέλεσμα χιλιάδων ή και εκατομμυρίων χρόνων πολυποίκιλων διαδικασιών. Ο άνθρωπος είναι προτιμότερο να προσαρμόζεται στις φυσικές διαδικασίες παρά να τις “διορθώνει”. Κάθε σημαντική επέμβαση του ανθρω-

που σε ένα φυσικό σύστημα είναι συνήθως καταστροφική.)

Δ) Δεν υπάρχει δωρεάν γεύμα. (Για κάθε κέρδος που έχουμε από την εκμετάλλευση της φύσης υπάρχουν και αρνητικές επιπτώσεις.)

3. “Ο παραδοσιακός ανθρωπισμός τόνιζε την ευγενική φύση του ανθρώπου, την ανεξαρτησία του ανθρώπου, ακόμα μάλιστα και το μεγαλείο του ανθρώπου, που είναι χυμένος σε πρωτεϊκό καλούπι. Αυτή η αντίληψη για τον άνθρωπο συμβάδιζε με την ιδέα της ιδιοποίησης της φύσης, για να εξυπηρετηθούν οι σκοποί και οι ανάγκες του ανθρώπου. Ο οικολογικός ανθρωπισμός βρίσκεται στην αντίθετη αρχή. Βλέπει τον άνθρωπο απλώς ως μέρος μιας γενικότερης δομής: της φύσης και του σύμπαντος. [...]Ο οικολογικός ανθρωπισμός σημαδεύει την επάνοδο της ενωτικής άποψης, σύμφωνα με την οποία η φιλοσοφία του ανθρώπου και η φιλοσοφία της φύσης είναι πλευρές η μία της άλλης. Η σύζευξη οικολογίας και ανθρωπισμού δεν είναι αυθαίρετη, αλλά καρπός της κατανόησης του γεγονότος ότι ο φυσικός και ο ανθρώπινος κόσμος αποτελούν ουσιαστικά μία ενότητα. Ο οικολογικός ανθρωπισμός απαιτεί τη διεύρυνση της έννοιας της οικολογίας, έτσι ώστε να συμπεριλάβει την ισορροπία του ανθρώπινου περιβάλλοντος. Ο φυσικός κόσμος τότε θα επενδυθεί την ίδια “αξία” όπως ο ανθρώπινος κόσμος. Από την άλλη πλευρά, η οικολογική ισορροπία γίνεται μέρος της ανθρώπινης ισορροπίας. Το αποτέλεσμα είναι η συγχώνευση των εννοιών οικολογία και ανθρωπισμός”.

(Χένρυκ Σκολιμόβσκι, Οικοφιλοσοφία, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1984, σ. 69)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Θεωρείτε προϋπόθεση της οικολογικής ηθικής την αμφισβήτηση του ανθρωποκεντρικού κοσμοειδώλου και γιατί;
2. Ποιοι ηθικοί περιορισμοί επιβάλλονται στους ανθρώπους από τη συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι οι ίδιοι δεν αποτελούν παρά ένα μικρό τμήμα της βιόσφαιρας, που περιλαμβάνει επιπλέον μη ανθρώπινα όντα;
3. Έστω ότι είστε οπαδός της “ρηχής” οικολογίας. Ποια είναι η θέση σας στο πρόβλημα των δικαιωμάτων των ζώων;
4. Πρέπει, κατά τη γνώμη σας, μια οικοφेमινίστρια να συμμετέχει σε βίαιες ενέργειες για την προστασία του περιβάλλοντος; Αιτιολογήστε την άποψή σας.
5. Ένα παλιό οικολογικό σύνθημα λέει: “Τη γη δεν την κληρονομήσαμε από τους πατεράδες μας, τη δανειστήκαμε από τα παιδιά μας”. Ποιες ανησυχίες σχετικά με το περιβάλλον προβάλλει το σύνθημα αυτό;
6. Ένας ορισμός που έχει προταθεί από οικολόγους για το τι είναι “σκουπίδι”, είναι ο παρακάτω: “Σκουπίδι είναι κάτι που βρίσκεται σε λάθος θέση”. Σχολιάστε τον, αφού πρώτα συμβουλευτείτε τους νόμους της οικολογίας του Μπάρυ Κόμονερ στο απόσπασμα 2.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

- Ο άνθρωπος έχει πολλά χαρακτηριστικά γνωρίσματα που τον κάνουν να διαφέρει από τα ζώα. Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό του είναι ότι δημιουργεί πολιτισμό. Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις διαφορετικές αντιλήψεις για τον πολιτισμό:

α) την ιδεατή, β) την περιγραφική και γ) την κοινωνική ανθρωπολογική.

- Ένας πολιτισμός γίνεται καλύτερα κατανοητός με τους δικούς του όρους, "από μέσα". Τότε όμως γεννιέται το πρόβλημα της κατανόησης άλλων πολιτισμών και της σύγκρισης των πολιτισμών μεταξύ τους. Οι πολιτισμοί δεν είναι στατικοί, αλλά εξελίσσονται. Στη σύγχρονη εποχή οδηγούμαστε όλο και περισσότερο σε πολυπολιτισμικές κοινωνίες.

- Κοινωνίες και πολιτισμοί εξελίσσονται, αλλά δεν είναι βέβαιο αν προοδεύουν. Ο Διαφωτισμός πίστεψε πολύ στην ιδέα μιας διαρκούς προόδου της ανθρωπότητας. Σ' αυτό συνέτεινε και η ανάπτυξη της επιστήμης, της τεχνολογίας και της οικονομίας κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες. Σήμερα όμως η πίστη στην "αγαθοποιό" επίδραση της επιστήμης και της τεχνολογίας έχει αμφισβητηθεί σημαντικά.

- Η σύγχρονη κοινωνία αντιμετωπίζει μια άνευ προηγουμένου οικολογική κρίση, με κίνδυνο ακόμα και τη μελλοντική επιβίωση των ανθρώπων πάνω στη Γη. Σε σχέση με αυτό το πρόβλημα δύο βασικές τάσεις έχουν διαμορφωθεί: η τάση της "ρηχής" και η τάση της "βαθιάς" οικολογίας. Το θεωρητικό ερώτημα που τίθεται είναι αν, πέρα από τα πρακτικά μέτρα αντιμετώπισης του προβλήματος, έχουμε ανάγκη από μια νέα φιλοσοφία και από νέες αξίες τόσο στις σχέσεις ανθρώπου-φύσης όσο και στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων.

Ευρετήριο

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Αγρίππας (1ος-2ος αιώνας μ.Χ.). Εκπρόσωπος του όψιμου σκεπτικισμού στη Ρώμη. Το μόνο που ξέρουμε γι' αυτόν είναι οι πέντε τρόποι, μορφές επιχειρημάτων, με τα οποία αμφισβητούσε τη γνώση του κόσμου...

Αινησίδημος (1ος αιώνας μ.Χ.). Έλληνας φιλόσοφος. Γεννήθηκε στην Κνωσό και δίδαξε στην Αλεξάνδρεια. Ηγέτης της "νέας σκεπτικής αγωγής", που επιδιώκει τη συστηματική ανασκευή του δογματισμού. Έργο του είναι οι Πυρρώνειοι λόγοι.

Ακινάτης, Θωμάς (1225-1274). Ένας από τους σημαντικότερους φιλοσόφους και θεολόγους του Μεσαίωνα, άγιος της Καθολικής Εκκλησίας. Ολοκλήρωσε το έργο του *Summa Theologiae* μεταξύ 1266 και 1273. Ο θωμισμός, όπως ονομάστηκε η φιλοσοφία του, διδάσκεται ακόμη και σήμερα, 700 χρόνια μετά τον θάνατό του, στις θεολογικές σχολές. Η πρωτοτυπία της θεωρίας του Θωμά του Ακινάτη έγκειται στην εξαιρετική αρμονία μεταξύ της πίστης και του ορθού λόγου, της αποκάλυψης και των μυστικών της χριστιανικής θρησκείας, από τη μία πλευρά, και του αυστηρού λογικού συμπεράσματος του φιλοσοφικού στοχασμού, από την άλλη. Ύστερα από απόφαση του πάπα Λέοντος ΙΓ' (1879) ο θωμισμός έγινε επίσημη φιλοσοφική θεωρία της Καθολικής Εκκλησίας.

Άκριλ, Τζον (Ackrill, John). Σύγχρονος Βρετανός φιλόσοφος με ειδίκευση στην αρχαία φιλοσοφία. Κατείχε την έδρα της Ιστορίας της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης από το 1966 έως το 1989.

Άλλεν, Γούντυ (Allen, Woody, γενν. το 1935). Σύγχρονος Αμερικανός σκηνοθέτης και ηθοποιός, του οποίου τα έργα συνδυάζουν με δημιουργικό τρόπο το

κωμικό στοιχείο με την κοινωνική κριτική και τις υπαρξιακές ανησυχίες. Ανάμεσα στα έργα του που παρουσιάζουν φιλοσοφικό ενδιαφέρον μπορούν να αναφερθούν: Το πορφυρό ρόδο του Καΐρου (1985), Απιστίες και αμαρτίες (1989) και Matchpoint (2005).

Αλτουσέρ, Λουί (Althusser, Luis, 1918-1990). Σύγχρονος Γάλλος φιλόσοφος, ένας από τους πρωταγωνιστές του στρουκτουραλιστικού κινήματος, μαζί με τον Κλοντ Λεβί-Στρος, τον Μισέλ Φουκό και τον Ζαν Λακάν. Ο Αλτουσέρ έδωσε νέο προσανατολισμό στην ανάγνωση του Μαρξ. Βασικά έργα του: Διαβάζοντας το Κεφάλαιο (1968) (μτφρ. Γ. Καφετζής, εκδ. "Γράμματα", Αθήνα 1978), Για τον Μαρξ (1969) (μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978).

Αναξαγόρας ο Κλαζομένιος (500-428 π.Χ.). Θρεμμένος μέσα στο κλίμα της ιωνικής σκέψης, πήγε στην Αθήνα, όπου έζησε και δίδαξε περίπου τριάντα χρόνια. Ο Ευριπίδης επηρεάστηκε από τις ιδέες του και λένε πως ο Περικλής παρακολούθησε μαθήματά του και έγινε φίλος του. Και ο Αρχέλαος, που η παράδοση παρουσιάζει ως δάσκαλο του Σωκράτη, ήταν μαθητής του Αναξαγόρα.

Άνσελμος (1033/4-1109). Φιλόσοφος και θεολόγος του Μεσαίωνα, γεννημένος στην Ιταλία, έγινε αρχιεπίσκοπος του Καντέρμπουρι και ανακηρύχτηκε άγιος από την Καθολική Εκκλησία. Ο Άγιος Άνσελμος έγινε γνωστός από το οντολογικό επιχείρημα για την ύπαρξη του Θεού, που ανέπτυξε στο έργο του Προσλόγιον και το οποίο χρησιμοποιήθηκε σε διάφορες παραλλαγές και από νεότερους φιλοσόφους όπως ο Ντεκάρτ. Σύμφωνα με αυτό το επιχείρημα, από μόνη της η ιδέα του τελειότερου δυνατού Όντος αποδεικνύει την ύπαρξή του, γιατί η ανυπαρξία αποτελεί ατέλεια.

Αντισθένης ο Κυνικός (445-356 π. Χ.). Έλληνας φιλόσοφος, μαθητής του Σωκράτη και αντίπαλος του Πλάτωνα. Έδωσε στη σωκρατική διδασκαλία κατεύθυνση σοφιστική. Κυριότερα έργα του: Ηρακλής, Πολιτικός, Αρχέλαος, Σάθων.

Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.). Έλληνας φιλόσοφος, μαθητής του Πλάτωνα. Το πολυμερέστερο και συστηματικότερο πνεύμα της αρχαιότητας. Υπήρξε μεταφυσικός, φυσιοδίφης, θεωρητικός της τέχνης, θεμελιωτής της λογικής, καθώς και ηθικός και πολιτικός στοχαστής. Η Ποιητική του Αριστοτέλη βρίσκεται ακόμη και σήμερα στο κέντρο των θεωρητικών αντιπαραθέσεων σχετικά με το δράμα. Η επίδραση του Αριστοτέλη μειώθηκε σιγά σιγά και χάθηκε για ορισμένους αιώνες. Το έργο του ανακαλύφθηκε ξανά τον Μεσαίωνα μέσω των αραβικών μεταφράσεων. Ο Θωμάς Ακινάτης έγινε διάσημος, επειδή πέτυχε τη σύνδεση της χριστιανικής σκέψης με την αριστοτελική. Κυριότερα έργα του: Αναλυτικά πρότερα, Αναλυτικά ύστερα, Περί ερμηνείας, Κατηγορίες, Μετά τα Φυσικά, Φυσικά, Περί ουρανού, Περί ψυχής, Ρητορική, Ποιητική, Ηθικά Νικομάχεια, Πολιτικά, Αθηναίων Πολιτεία.

Αρκεσίλαος (316-242 π. Χ.). Σκεπτικιστής φιλόσοφος, ιδρυτής της Μέσης Ακαδημίας. Στην εποχή του η Ακαδημία υιοθέτησε τη σκεπτικιστική στάση στη φιλοσοφία, που τη χαρακτήριζε και για τους δύο επόμενους αιώνες. Ο Αρκεσίλαος ήταν δεινός στη διαλεκτική. Θα μπορούσε να θεωρηθεί οπαδός της σωκρατικής μεθόδου, της οποίας ο φιλοσοφικός ρόλος ήταν μάλλον να αναιρεί την πλάνη παρά να μεταδίδει γνώση. Κύριοι "δογματικοί" του αντίπαλοι ήταν οι Στωικοί και κυρίως η θεωρία τους για την

"καταληπτική φαντασία" ως κριτήριο αλήθειας. Ο Αρκεσίλαος δεν άφησε γραπτό έργο.

Αυγουστίνος (354-430). Θεολόγος και φιλόσοφος. Συνέδεσε την πλούσια σε αλλαγές πνευματική εξέλιξη του -υπήρξε οπαδός του μανιχαϊσμού, του σκεπτικισμού και του νεοπλατωνισμού- με τον χριστιανισμό και έγινε το 395 επίσκοπος της Ιππώνος (Βόρεια Αφρική). Από φιλοσοφική άποψη, ξεκίνησε από την αυτοβεβαιότητα του ατόμου, αλλά δέχτηκε ως αρχή των ανθρώπινων ιδεών και ως θεμέλιο κάθε γνώσης τον Θεό. Έργα του: Κατά των ακαδημαϊκών, Για την ευτυχισμένη ζωή, Για την τάξη, Μονόλογοι, Για την ελεύθερη βούληση, Για την πολιτεία του Θεού, Για την Αγία Τριάδα, Εξομολογήσεις, (μτφρ. Φ. Αμπατζοπούλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1997).

Βαγενάς, Νάσος (γενν. το 1940). Ποιητής, κριτικός και θεωρητικός της λογοτεχνίας, καθηγητής στο Τμήμα Θεατρολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Έχει δημοσιεύσει πολλές ποιητικές συλλογές και δοκίμια, μεταξύ των οποίων: Η συντεχνία (1976), Ο ποιητής και ο χορευτής (1979), Ο λαβύρινθος της σιωπής (1982), Η εσθήτα της θεάς (1988), Η πτώση του ιπταμένου (1989), Βάρβαρες Ωδές (1992), Η ειρωνική γλώσσα (1994), Σημειώσεις από το τέλος του αιώνα (1999), Σκοτεινές μπαλάντες (2001), Μεταμοντερνισμός και λογοτεχνία (2002), Στέφανος (2004).

Βάκων (Bacon, Francis, 1561-1626). Άγγλος φυσικός φιλόσοφος και πολιτικός. Η υπέρμετρη φιλοδοξία του, του επιφύλαξε πολυτάραχο δημόσιο βίο. Κυριότερα έργα του: De Dignitate et augmentis scientiarum (Για το κύρος και την ανάπτυξη των επιστημών, 1623) και το Novum Organum (Νέο όργανο, 1620), το οποίο είναι το βασικό έργο του και περιέχει σημαντικές μεθοδολογικές αρχές της σύγχρονης επιστήμης. Άλλα

έργα του: Δοκίμια (1597 και 1625) (μτφρ. Σ. Φέγγος, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2000) και Νέα Ατλαντίδα (1627).

Βαλερύ, Πολ (Valery, Paul, 1871-1945). Από τους σημαντικότερους σύγχρονους Γάλλους ποιητές, το έργο του οποίου παρουσιάζει ιδιαίτερο φιλοσοφικό ενδιαφέρον. Η ειρωνεία του απέναντι στη φιλοσοφία μάς επιτρέπει να καταλάβουμε καλύτερα ορισμένες θέσεις της παραδοσιακής φιλοσοφίας. Λέει, για παράδειγμα: "Η φιλοσοφία είναι ένα καθαρό παιχνίδι ιδεών" ή "Η φιλοσοφία είναι εξίσου σοβαρή υπόθεση με μια μελωδία σε ρε μινόρε". Ανάμεσα στα σημαντικά φιλοσοφικά έργα του, που έχουν μεταφραστεί στα Ελληνικά, περιλαμβάνονται: Η νεαρή μοίρα (1917), Το παραθαλάσσιο νεκροταφείο (1920) (μτφρ. Α. Γιανναράς, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 1999), Ποίηση και αφηρημένη σκέψη (1957) (μτφρ. Χ. Λιοντάκης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1980).

Βέικος, Θεόφιλος (1936-1995). Γεννήθηκε στο Βελβενδό Κοζάνης. Δίδαξε στα Πανεπιστήμια Θεσσαλονίκης, Ιωαννίνων και Αθηνών. Κυριότερα έργα του: Οι Προσωκρατικοί (1972, 1995), Ο μύθος του Λόγου (1976), Προλεγόμενα στη Φιλοσοφία (1984), Αναλυτική Φιλοσοφία (1990), Φύση και κοινωνία. Από τον Θαλή ως τον Σωκράτη (1991), Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα (1993), Ο κόσμος σε διασπορά, Έθνη και οικουμένη (1995).

Βεν, Τζον (Venn, John, 1834-1923). Άγγλος μαθηματικός και θεωρητικός της λογικής του Καίμπριτζ. Το 1880 εισήγαγε έναν νέο τρόπο γραφικών απεικονίσεων για την ανάλυση συλλογισμών, που είναι γνωστές ως διαγράμματα Βεν.

Βέντερς, Βιμ (Wenders, Wim, γενν. το 1945). Γερμανός σκηνοθέτης. Ταξιδεύει ανάμεσα σε εικόνες που έθρε-

ψαν τον αμερικανικό μύθο και ανακαλύπτει έναν κόσμο άδειο και δίχως ουσιαστική επικοινωνία. Στις περισσότερες ταινίες του οι ήρωες αναζητούν την ταυτότητά τους στις μνήμες από την παιδική τους ηλικία και στα σπασμένα κομμάτια της αληθινής τους ζωής. Ταινίες του: Τα φτερά του έρωτα, Παρίσι-Τέξας, Η Αλίκη στις πόλεις, Μην ξαναγυρίσεις.

Βίτγκενσταϊν, Λούντβιχ (Wittgenstein, Ludwig, 1889-1951). Αυστριακός φιλόσοφος, που θεωρείται ένας από τους βασικότερους εμπνευστές του φιλοσοφικού ρεύματος της αναλυτικής φιλοσοφίας, μαζί με τον Φρέγκε, τον Ράσελ και τον Μουρ. Πέρα από την αποφασιστική συμβολή του στη γενικότερη εξέλιξη της σύγχρονης φιλοσοφίας, πρότεινε μια ιδιαίτερη, θεραπευτική αντίληψη της γλωσσολογίας, που σκοπό έχει να μας απαλλάξει από τις γλωσσικές και νοητικές συγχύσεις στις οποίες μας οδηγούν οι μεταφυσικές μας ανησυχίες. Δίδαξε στο Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ. Από τα σημαντικότερα έργα του που έχουν μεταφραστεί στα Ελληνικά είναι το *Tractatus Logico-Philosophicus* (1921) (μτφρ. Θ. Κιτσόπουλος, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1971), καθώς και κείμενα γραμμένα συνήθως με τη μορφή αποσπασματικών παρατηρήσεων, που εκδόθηκαν μετά τον θάνατό του: *Φιλοσοφικές έρευνες* (1953) (μτφρ. Π. Χριστοδουλίδης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1977), *Το μπλε και το καφέ βιβλίο* (1978) (μτφρ. Κ. Κωβαίος, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1984) κ.ά.

Βοήθιος (480-525). Ρωμαίος πατρίκιος, που έφτασε ως το αξίωμα του ύπατου. Πέθανε στη φυλακή κατηγορούμενος για συνωμοσία. Βασικό έργο του: *Παραμυθία της φιλοσοφίας* (μτφρ. Αντώνης Σακελλαρίου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1997).

Βολταίρος (Voltaire, 1694-1778). Φιλόσοφος του Διαφωτισμού, που βοήθησε να περάσουν στο ευρύ κοινό οι ιδέες του Νεύτωνα, του αγγλικού εμπειρισμού, της φυσικής φιλοσοφίας και του ντεϊσμού. Έργα του: Δοκίμιο πάνω στα ήθη και στο πνεύμα των εθνών (1756), Καντίντ (1759) (μτφρ. Π. Κοντογιάννης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005).

Γαλιλαίος (Galileo Galilei, 1564-1642). Ιταλός μαθηματικός, φυσικός και αστρονόμος. Κυριότερα έργα του: Διάλογος για τα δύο κυριότερα συστήματα του κόσμου, το πτολεμαϊκό και το κοπερνίκειο (1632), Διάλογοι για τις δύο νέες επιστήμες (1638).

Γιάσπερς, Καρλ (Jaspers, Karl, 1883-1974). Διάσημος φιλόσοφος, ο οποίος, αφού δούλεψε στην αρχή ως ψυχολόγος (Γενική ψυχοπαθολογία), έγινε γνωστός στη συνέχεια ως ένας από τους σημαντικότερους Γερμανούς υπαρξιστές της εποχής του. Έργα του: Φιλοσοφία (1932), Φιλοσοφία της ύπαρξης (1938), Εισαγωγή στη φιλοσοφία (1950) (μτφρ. Χ. Μαλεβίτση, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννενα 1970). Οι μεγάλοι φιλόσοφοι (1957). Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου εξορίστηκε στη Σουηδία. Εκεί έγραψε κείμενα που καταδικάζουν τον εθνικοσοσιαλισμό (Η γερμανική ενοχή, 1946). Άσκησε επίδραση στους χριστιανούς μαρξιστές, ιδίως στον Γκαμπριέλ Μαρσέλ.

Γκέντελ, Κουρτ (Godel Kurt, 1906-1978). Γερμανός μαθηματικός, ερευνητής της λογικής στο Institute for Advanced Studies του Πρίνστον. Τα περίφημα θεωρήματα μη πληρότητας του Γκέντελ άσκησαν μεγάλη επίδραση στην εξέλιξη της μαθηματικής λογικής, ενώ η γενικότερη σημασία τους αποτελεί μέχρι σήμερα αντικείμενο φιλοσοφικών συζητήσεων.

Γκόλντμαν, Άλβιν (Goldman, Alvin, γενν. το 1938). Σύγχρονος Αμερικανός φιλόσοφος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Ράτγκερς του Νιου Τζέρσεϋ. Σημαντική είναι η συμβολή του στη σύγχρονη γνωσιολογία (με την επεξεργασία μιας θεωρίας αξιοπιστίας για την αιτιολόγηση των πεπιοθήσεων) και στην ανάπτυξη του νέου ερευνητικού πεδίου της γνωσιακής επιστήμης. Βασικό έργο του είναι η Γνωσιοεπιστήμη (μτφρ. Γ. Μαραγκός, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1998).

Γκόμπριχ, Ερνστ (Gombrich, Ernst, 1909-2001). Αυστριακός ιστορικός, κριτικός και φιλόσοφος της τέχνης, που έζησε στην Αγγλία από το 1936 και δίδαξε για πολλά χρόνια ως καθηγητής της Ιστορίας της Κλασικής Παράδοσης στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου. Βασικά έργα του: Τέχνη και ψευδαίσθηση: Μελέτη για την ψυχολογία της εικαστικής αναπαράστασης (1960) και Το χρονικό της τέχνης (μτφρ. Λ. Κάσδαγλη, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994).

Γουόρμπarton, Νάιτζελ (Warburton, Nigel). Λέκτορας Φιλοσοφίας του Open University στη Μεγάλη Βρετανία και αρθρογράφος σε θέματα φιλοσοφίας και αισθητικής. Είναι ειδικευμένος στο να διδάσκει πώς να σκέφτονται φιλοσοφικά σπουδαστές που για πρώτη φορά έρχονται σε επαφή με τη φιλοσοφία. Στα ελληνικά έχει μεταφραστεί το έργο του Φιλοσοφία. Τα βασικά ζητήματα (μτφρ. Β. Χατζοπούλου, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 1999).

Γουόρχολ, Άντυ (Warhol, Andy, 1927-1987). Αμερικανός ζωγράφος, ο οποίος ασχολήθηκε και με το γύρισμα κινηματογραφικών ταινιών, από τους ιδρυτές και κυριότερους εκφραστές του κινήματος της "Ποπ αρτ" της δεκαετίας του 1960. Η με μηχανικά μέσα παραγωγή των έργων του αποτελεί την αποθέωση της κοινοτοπίας και της διαφημιστικής τέχνης. Επιδέξιος

στην αυτοδιαφήμιση, προέβαλλε την ιδέα του καλλιτέχνη ως απλού μεσάζοντα, απρόσωπου και αμέτοχου, και αυτό το επίτευγμά του είναι ίσως το ίδιο σημαντικό -αν όχι και περισσότερο- με την τέχνη του. Ήρθε ξαφνικά στο φως της δημοσιότητας το 1962 με μια έκθεση ζωγραφικής στην οποία παρουσίαζε "πίνακες" φτιαγμένους από κονσέρβες σούπας και "γλυπτά" από κούτες συσκευασίας απορρυπαντικών Brillo. Συνέχισε στο ίδιο πνεύμα με πορτρέτα διασημοτήτων σε άπειρες παραλλαγές και σε κραυγαλέα χρώματα. Τα έργα του αναπαράγονταν με μεταξοτυπία. Αυτή η τεχνική ήταν ιδανική για τον Γουόρχολ, επειδή η επανάληψη της εικόνας καταντούσε χωρίς νόημα και φανέρωνε την έλλειψη συμμετοχής του καλλιτέχνη.

Δάντης (Dante Alighieri, 1265-1321). Μεγάλος Ιταλός ποιητής. Με το έργο του Θεία Κωμωδία, που έχει ως θέμα μια φανταστική και αλληγορική περιήγησή του στον μεταθανάτιο κόσμο, απομακρύνθηκε από τη μεσαιωνική ποιητική παράδοση. Χρησιμοποίησε όχι τη Λατινική αλλά τη σύγχρονή του γλώσσα, η οποία αποτέλεσε υπόδειγμα του μεταγενέστερου γραπτού ιταλικού λόγου.

Δαρβίνος, Κάρολος (Darwin, Charles, 1809-1882). Άγγλος φυσιοδίφης, πατέρας της βιολογικής θεωρίας της εξέλιξης των ειδών μέσω φυσικής επιλογής. Σπούδασε στο Καίμπριτζ και κατόπιν έλαβε μέρος ως εθελοντής σε εξερευνητική αποστολή του νότιου ημισφαιρίου της γης. Σ' αυτή την αποστολή και σε περιοχές της Νότιας Αμερικής έκανε τις παρατηρήσεις που τον οδήγησαν στη διατύπωση της θεωρίας του, η οποία δημοσιεύτηκε στο έργο του Περί της γένεσης των ειδών διά της φυσικής επιλογής (1859). Ακολούθως δημοσίευσε το έργο του Η καταγωγή του

ανθρώπου και η φυσική επιλογή, όπου εξέθεσε τη θεωρία περί εξέλιξης του ανθρώπου από τον πίθηκο σύμφωνα με τον νόμο της φυσικής επιλογής.

Δημόκριτος (470/463/460-390/370 π.Χ.). Έλληνας φιλόσοφος, από τα Άβδηρα της Θράκης. Υπήρξε δημιουργός της ατομικής θεωρίας, σύμφωνα με την οποία ουσία των όντων είναι τα άτομα, ενώ οι ποιότητες, η γένεση και η φθορά προέρχονται από τον συνδυασμό των ατόμων. Ο σημαντικότερος παράγοντας γνώσης είναι, κατά τον Δημόκριτο, η νόηση, αλλά η αίσθηση αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεσή της. Ο μεγαλύτερος υλιστής φιλόσοφος της αρχαιότητας είχε μαθητή τον Επίκουρο και τον Λουκρήτιο. Από τα πολυάριθμα έργα του σώζονται μόνο αποσπάσματα.

Διογένης Λαέρτιος (γεννήθηκε στο δεύτερο μισό του 3ου μ. Χ. αιώνα). Συγγραφέας του δημοφιλούς βιβλίου Φιλοσόφων βίος και δογμάτων συναγωγή, που στάθηκε πολύτιμη πηγή πληροφοριών για αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους.

Δραγώνα -Μονάχου, Μυρτώ. Δίδαξε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Έχει δημοσιεύσει πολλές εργασίες με αντικείμενο την αρχαιοελληνική σκέψη -ειδικότερα της ελληνιστικής περιόδου- και την ηθική φιλοσοφία. Βασικά έργα της: Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα (1986) και Σύγχρονη ηθική φιλοσοφία: Ο αγγλόφωνος στοχασμός (1995).

Έγιερ, Άλφρεντ (Alfred Jules Ayer, 1910-1946). Σπούδασε στην Οξφόρδη (μαθητής του Ράιλ) και στη Βιέννη. Έγινε καθηγητής της Φιλοσοφίας του Νου και της Λογικής στην Οξφόρδη (1959). Έργα του: Γλώσσα, αλήθεια και λογική (1936,) (μτφρ. Λ. Τάταρη-Ντουριέ, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1994), Τα θεμέλια της εμπειρικής γνώσης, (1940), Το πρόβλημα της γνώσης (1956),

Λογικός θετικισμός (1959), Η έννοια ενός προσώπου (1963).

Έκο, Ουμπέρτο (Eco, Umberto, γενν. το 1932). Ιταλός φιλόσοφος και συγγραφέας, τακτικός καθηγητής της Σημειωτικής στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνια από το 1975 και πρόεδρος του Διεθνούς Κέντρου Μελετών Σημειωτικής στο Πανεπιστήμιο του Σαν Μαρίνο από το 1988. Εκτός από τα μυθιστορήματα Το Όνομα του Ρόδου (1980) και Το εκκρεμές του Φουκό (1988), που τον έκαναν διάσημο, και τις διάφορες συλλογές δοκιμίων και άρθρων, ανάμεσα στα θεωρητικά έργα του μπορούν να αναφερθούν τα: Σημειωτική και Φιλοσοφία της γλώσσας (1984), Τα όρια της ερμηνείας (1990) (μτφρ. Μ. Κονδύλη, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1993) κ.ά.

Επίκουρος (341-270 π.Χ.). Έλληνας φιλόσοφος, που πρέσβευε την επιστροφή στην απλή ζωή, συνέχισε με ορισμένες παραλλαγές την ατομική θεωρία του Δημόκριτου και δεχόταν ως πηγή της γνώσης τις αισθήσεις, χωρίς να αποκλείει και τη συμβολή της νόησης. Την παρουσίαση του συστήματός του τη χρωστάμε στο έργο του Ρωμαίου ποιητή Λουκρήτιου De Rerum Natura. Ο Επίκουρος έκανε διάκριση μεταξύ φυσικών και απαραίτητων ηδονών (φαγητό, ποτό, ύπνος), φυσικών αλλά όχι απαραίτητων ηδονών (όπως ο έρωτας) και μη φυσικών ούτε απαραίτητων τέρψεων (πολυτέλεια, προσπάθεια απόκτησης ανώφελων πραγμάτων). Οι οπαδοί του Επίκουρου υποστηρίζουν πως με την πρακτική εφαρμογή της θεωρίας του φτάνει κανείς στην αταραξία, που σχετίζεται με την ιδεώδη ευτυχία των στωικών. Σώζονται αποσπάσματα από το έργο του Περί φύσεως και τρεις επιστολές του.

Επίκτητος (50-130). Στωικός φιλόσοφος της τρίτης "γενιάς" (Νεότερη Στοά). Έγραψε το γνωστό Εγχειρίδιον και τις Διατριβές, στις οποίες διακρίνει ό,τι εξαρτάται από μας (τις αποφάσεις μας, τα αισθήματά μας, τις κρίσεις μας) από ό,τι δεν εξαρτάται από μας (υγεία, πλούτος, κοινωνική σειρά, ευτυχία - όλα τα πράγματα που είναι αδιάφορα στον σοφό).

Ζερικό, Τεοντόρ (Gericault, Theodore, 1791-1824). Γάλλος ζωγράφος και λιθογράφος. Η λαμπρή και σύντομη σταδιοδρομία του καλλιτέχνη αυτού δημιούργησε στη ρομαντική ευαισθησία ένα ρήγμα ρεαλισμού, όπου πλανιόταν η έμμονη ιδέα του θανάτου. Ο θαυμασμός του για τον Μιχαήλ Άγγελο είναι φανερός στα δυνατά σκίτσα του από το τρέξιμο των ελεύθερων αλόγων που είδε στη Ρώμη. (Άλογο που σταματούν δούλοι, Μουσείο Ρουέν). Η κλασική παιδεία και ο ρεαλισμός (σπουδές σε πτώματα του νοσοκομείου Μποζόν) χαρακτηρίζουν τον τεράστιο πίνακά του Σχεδία της Μέδουσας, που αποτελεί εν τούτοις το πρώτο μανιφέστο του ρομαντισμού.

Ηράκλειτος (540-480 π.Χ.). Στοχαστής της αρχαιότητας, αντίπαλος του Παρμενίδη και του Ζήνωνα, για τους οποίους το Είναι μένει αμετάβλητο. Αντίθετα, ο Ηράκλειτος υποστηρίζει πως καθετί βρίσκεται σε κίνηση, αλλάζει· τίποτα δεν επανακάμπτει στον ίδιο ρου.

Ιππίας ο Ηλείος (δεύτερο μισό του 5ου π.Χ.). Σοφιστής γνωστός για την ευρυμάθεια, τη ρητορική δεινότητα και τις μαθηματικές του ικανότητες.

Κάλερ, Τζόναθαν (Culler, Jonathan, γενν. το 1944). Θεωρητικός της λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο Κορνέλ των Η.Π.Α., που έγινε αρχικά γνωστός ως υποστηρικτής του στρουκτουραλισμού. Στα Ελληνικά έχει μεταφραστεί το έργο του: Λογοτεχνική θεωρία, Μια

συνοπτική εισαγωγή (μτφρ. Κ. Δαμιανάκου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000), Μεταστρουκτουραλισμός, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2007.

Καντ, Ιμάνουελ, (Kant, Immanuel, 1724-1804). Γερμανός φιλόσοφος. Σπούδασε και δίδαξε στο Πανεπιστήμιο του Κένιξμπεργκ, στην πρωτεύουσα της Ανατολικής Πρωσίας. Σπούδασε θεολογία και ύστερα φυσική και φιλοσοφία. Αφιέρωσε τη ζωή του αποκλειστικά στη μελέτη, τη διδασκαλία, τον στοχασμό και τη συγγραφή και συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάπτυξη όλων των τομέων της φιλοσοφικής σκέψης. Η επίδρασή του στη σύγχρονη φιλοσοφία υπήρξε τεράστια. Κυριότερα έργα του: Κριτική του καθαρού λόγου (1781, 1787) (μτφρ. Α. Γιανναρά - Μ. Δημητράκοπούλου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1977-1978, 1999), Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική (1783) (μτφρ. Γ. Τζαβάρα, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1982), Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών (1785) (μτφρ. Γ. Τζαβάρα, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1984), Κριτική του πρακτικού λόγου (1788) (μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκη, εκδ. Εστίας, Αθήνα 2004), Κριτική της κριτικής δύναμης (1790) (μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκη, εκδ. Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2002), Για την αιώνια ειρήνη (1795) (μτφρ. Κ. Σαργέντης, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2006).

Καντό-Σπερμπέρ, Μονίκ (Canto-Sperber, Monique). Γαλλίδα φιλόσοφος, διευθύντρια ερευνών στο Γαλλικό Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών (C.N.R.S.). Οι εργασίες της αναφέρονται κυρίως στην αρχαιοελληνική σκέψη, την ηθική και την πολιτική φιλοσοφία. Πρόσφατο έργο της είναι το Σοσιαλισμός και φιλελευθερισμός: Οι κανόνες της ελευθερίας (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004).

Κάπα Ρόμπερτ, πραγματικό όνομα Αντρέι Φρήντμαν. Αμερικανός φωτογράφος ουγγρικής καταγωγής (Βουδαπέστη 1913-Τάι Μπίνχ Βιετνάμ 1954), από τους μεγαλύτερους φωτορεπόρτερς του 20ου αιώνα. Με τις άψογες και ρεαλιστικές λήψεις του αποθανάτισε τη φρίκη των πολέμων. Οι φωτογραφίες του ιδιαίτερα από την απόβαση στη Νορμανδία είναι μνημειώδεις.

Σκοτώθηκε στο Βιετνάμ από νάρκη.

Κάρναπ, Ρούντολφ, (Carnap, Rudolf, 1891-1970). Γερμανός φιλόσοφος, ένας από τους κυριότερους εκπροσώπους του λογικού θετικισμού. Εγκατέλειψε τη Βιέννη μετά την επικράτηση των ναζί και δίδαξε για πολλά χρόνια στις Η.Π.Α. Πίστευε πως η πρόοδος της φιλοσοφίας απαιτεί επιστημονική ανάλυση των εννοιών που μεταχειρίζεται, και η διαμόρφωση μιας τυπικής γλώσσας θα ήταν το πρώτο βήμα αυτής της ανάλυσης. Βασικότερο έργο του είναι Η λογική δομή / κατασκευή του κόσμου (1928). Άλλα έργα του: Φιλοσοφία και λογική σύνταξη (1935) (μτφρ. Ι. Γόρδου, εκδ. Εγνατία, Θεσσαλονίκη χ. χ.), Εισαγωγή στη σημασιολογία (1942).

Καρνεάδης (γύρω στα 214-129 π.Χ.) Σκεπτικιστής φιλόσοφος, ηγέτης της "Νέας Ακαδημίας". Έξοχος διαλεκτικός, χρωστούσε πολλά στον στωικό Χρύσιππο, αν και κύριο αντικείμενο της πολεμικής του ήταν οι στωικοί δογματικοί. Το 155 π.Χ. πήγε στη Ρώμη, όπου προκάλεσε μεγάλη αίσθηση η επιχειρηματολογία του υπέρ και κατά της έννοιας της δικαιοσύνης. Ήταν ικανός να επιχειρηματολογεί υπέρ οποιασδήποτε θέσης, χωρίς όμως να δεσμεύεται με τη θέση αυτή ο ίδιος. Ο Καρνεάδης ήταν επίσης γνωστός για τη συστηματική ταξινόμηση όλων των δυνατών στόχων της ανθρώπινης δράσης, καθώς και για μια θε-

ωρία σχετική με τις εντυπώσεις των αισθήσεων, που είναι "πειστικές" και πιστευτές, πιθανές, αλλά όχι αναμφισβήτητα βέβαιες.

Καστοριάδης, Κορνήλιος (1922-1977). Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και σπούδασε νομικά, οικονομία και φιλοσοφία στην Αθήνα, προτού εγκατασταθεί στο Παρίσι αμέσως μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Τον Ιούνιο 1968 δημοσίευσε μαζί με τον Εντγκάρ Μορέν και τον Κλοντ Λεφόρ το βιβλίο Μάης 1968-Το Ρήγμα, το 1978 Τα σταυροδρόμια του λαβύρινθου, το 1980 μαζί με τον Ντ. Κον Μπέντιτ το βιβλίο Από την οικολογία στην αυτονομία, το οποίο μεταφράστηκε στα Ελληνικά, όπως και το βιβλίο Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας (μτφρ. Γ. Σπαντιδάκη, Κ. Σπαντιδάκης, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2006).

Κικέρων, Μάρκος Τούλιος (Cicero, Marcus Tullius, 106-43 π.Χ.). Εκλεκτικός φιλόσοφος της ρωμαϊκής εποχής, εκλαϊκευτής της στωικής ηθικής. Συνέβαλε σημαντικά στη δημιουργία της φιλοσοφικής ορολογίας για τους Ρωμαίους και τους Δυτικούς. Έργα του: Περί πολιτείας, Για τα όρια των καλών και των κακών, Περί καθηκόντων.

Κίρκεγκορ, Σέρεν (Kierkegaard, Soeren, 1813-1855). Δανός στοχαστής, γνωστός ως πατέρας του υπαρξισμού. Στα κείμενά του επιτίθεται στις ολιστικές και ορθολογιστικές θεωρήσεις του Χέγκελ και του Σέλιγκ και ασκεί έντονη κριτική στην καθιερωμένη αντίληψη του χριστιανισμού στη χώρα του, προβάλλοντας την αντίθεση της γνήσιας θρησκευτικής πίστης στον ορθό λόγο. Έργα του: Είτε-είτε (1843), Το ημερολόγιο ενός διαφθορέα (1843) (μτφρ. Δ. Μπέσκος, εκδ. Γαλαξίας/Ερμείας, Αθήνα 1982), Φόβος και τρόμος (1843) (μτφρ. Α. Σολωμού, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1980), Η έννοια της αγωνίας (1844) (μτφρ. Γ. Τζα-

βάρα, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1971), Η επανάληψη (μτφρ. Σ. Σκοπετέα, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1977), Φιλοσοφικά ψιχία (1844) (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1998), Ασθένεια προς θάνατο (Η έννοια της απελπισίας) (1849) (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1999).

Κλεάνθης (330-233 π.Χ.). Στωικός φιλόσοφος, μαθητής του Ζήνωνα. Μετά τον θάνατο του δασκάλου του αναλαμβάνει τη διεύθυνση της στωικής σχολής.

Κονδύλης, Παναγιώτης (1943-1998). Σπούδασε κλασική φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και φιλοσοφία, νεότερη ιστορία, πολιτικές επιστήμες στα Πανεπιστήμια της Φρανκφούρτης και της Χαϊδελβέργης. Στη Χαϊδελβέργη αναγορεύτηκε διδάκτορας φιλοσοφίας. Έργα του: Η κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη (1983), Η ηδονή, η ισχύς και η ουτοπία (1992), Θεωρία του πολέμου (1997). Διηύθυνε τη "Φιλοσοφική και Πολιτική Βιβλιοθήκη" των εκδόσεων Γνώση. Ιστορικός των ιδεών, φιλόσοφος-παρατηρητής των βαθύτερων ανθρώπινων πραγμάτων, στοχαστής με μεγάλη ευρύτητα και οξύνοια πνεύματος, επεξεργάστηκε μια μηδενιστική τοποθέτηση απέναντι στις αξίες και τις κανονιστικές αρχές .

Κοντιγιάκ, Ετιέν Μπονὸ ντε (Condillac, Etienne Bonnot de, 1715 -1780). Γάλλος φιλόσοφος του Διαφωτισμού, από τους βασικούς μελετητές και ερμηνευτές της εμπειριστικής φιλοσοφίας του Λοκ και των επιστημονικών ιδεών του Νεύτωνα. Βασικό έργο του: Δοκίμιο περί της καταγωγής των ανθρώπινων γνώσεων (Όπου όλα τα σχετικά με την ανθρώπινη νόηση ανάγονται σε μια αρχή) (1746) (μτφρ. Ε. Σπετσιέρης, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2001).

Κοντ-Σπονβίλ, Αντρέ (Comte -Sponville, Andre, γενν. το 1954). Ένας από τους δημοφιλέστερους σήμερα

και γνωστότερους στο ευρύτερο κοινό Γάλλους φιλοσόφους. Στα Ελληνικά κυκλοφορούν τα έργα του: Μικρή πραγματεία περί μεγάλων αρετών (μτφρ. Α. Κλαμπατσέα, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 2002), Καθρέφτες φιλοσοφίας (μτφρ. Μ. Φιλίππου, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2003), Οι μοντέρνοι καιροί και η σοφία τους, σε συνεργασία με τον Λικ Φερί (μτφρ. Γ. Καυκιάς, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1998), Είναι ηθικός ο καπιταλισμός; (μτφρ. Γ. Καυκιάς, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2005).

Κοντ, Ογκύστ (Comte, Auguste, 1798-1857). Γάλλος κοινωνιολόγος και φιλόσοφος. Κυριότερα έργα του: Μαθήματα θετικής φιλοσοφίας και Σύστημα θετικής πολιτικής ή Πραγματεία κοινωνιολογίας που καθιδρύει τη θρησκεία της ανθρωπότητας.

Κοντορσέ, Αντουάν Νικολά (Condorcet, Antoine Nicolas, 1743-1794). Γάλλος μαθηματικός και φιλόσοφος, γνωστός για την πολιτική δραστηριότητά του τα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης και τη μετριοπαθή δημοκρατική του στάση, που προκάλεσε την αντίδραση των ακραίων οπαδών του Ροβεσπιέρου και τον οδήγησε στον θάνατο. Σημαντική είναι η συμβολή του στη φιλοσοφία της ιστορίας και ειδικότερα η προσπάθειά του να καταδείξει την εξελικτική πορεία του ανθρώπινου γένους. Βασικό έργο του: Σχεδιάσμα για έναν ιστορικό πίνακα της πορείας του ανθρώπινου πνεύματος (1794) (μτφρ. Ν. Χαρδαλιά, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2006).

Κουάιν, Ουίλαρντ Όρμαν (Quine, Willard Orman, 1908-2000). Σύγχρονος Αμερικανός φιλόσοφος, που υπήρξε για πολλά χρόνια καθηγητής της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ. Ο Κουάιν είναι ένας από τους σημαντικότερους πραγματιστές, που ανανέωσαν την παράδοση του εμπειρισμού. Υποστήριξε ότι στον εμπειρισμό δεν έχει θέση η διάκριση μεταξύ

αναλυτικών και συνθετικών προτάσεων και ότι οι προτάσεις δεν μπορεί να εξετάζονται μεμονωμένα, αλλά πρέπει να προσεγγίζονται ολιστικά, συμβάλλοντας έτσι στην ανάπτυξη της συνεκτικιστικής θεωρίας της αιτιολόγησης των πεπιοθήσεων. Η σκέψη του χαρακτηρίζεται από νομιναλιστικές και από μπιχεβιοριστικές τάσεις. Έργα του: "Δύο δόγματα του εμπειρισμού" (1951) (στο Γ. Ρουσόπουλος [επιμ.], Μελέτες για τον εμπειρισμό, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996), Λέξη και αντικείμενο (1960), Η θεωρία των συνόλων και η λογική της (1963), Φιλοσοφία της Λογικής (1970) (μτφρ. Γ. Ρουσόπουλος, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1991), Οι ρίζες της αναφοράς (1973), μαζί με τον Τζ. Σ. Ούλιαν, Ο ιστός της πεποίθησης (1978) (μτφρ. Ε. Αγαλοπούλου, εκδ. Leader Books, Αθήνα 2002).

Κόουλεριτζ, Σάμιουελ Τέιλορ (Coleridge, Samuel Taylor, 1772-1834). Άγγλος λυρικός ποιητής, κριτικός και φιλόσοφος. Οι Λυρικές μπαλάντες, που έγραψε μαζί με τον Γουίλιαμ Γουέρτζγουερθ, αναγγέλλουν τον αγγλικό ρομαντισμό. Η *Biographia Literaria* (1817) του Κόουλεριτζ αποτελεί το σημαντικότερο έργο λογοτεχνικής κριτικής στην Αγγλία κατά την περίοδο του ρομαντισμού.

Κουν, Τόμας Σάμιουελ (Kuhn, Thomas Samuel, 1922-1996). Αμερικανός φιλόσοφος και ιστορικός της επιστήμης, που έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στις ασυνέχειες και τις επιστημονικές επαναστάσεις. Βασικό έργο του: *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων* (2η έκδ., 1970) (μτφρ. Γ. Γεωργακόπουλος, Β. Κάλφας, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1981).

Κουρμπέ, Γκουστάβ (Courbet, Gustave, 1819-1877). Κορυφαίος εκπρόσωπος του ρεαλιστικού κινήματος, ο Γάλλος ζωγράφος επαναστάτησε ενάντια στη ρο-

μαντική ζωγραφική της εποχής του, αντλώντας τα θέματά του από τα γεγονότα της καθημερινής ζωής. Οι πελώριοι σκοτεινοί πίνακές του με τις συμπαγείς ομάδες προσώπων (Το εργαστήρι του καλλιτέχνη, 1855) επικρίθηκαν δριμύτατα από το κατεστημένο. Από τη δεκαετία του 1860 κυριάρχησε στο έργο του μια πιο αισθησιακή, ζωηρόχρωμη τεχνοτροπία. Το έργο του άσκησε μεγάλη επίδραση στα μοντέρνα κινήματα που ακολούθησαν. Προσέφερε στις επόμενες γενιές των ζωγράφων όχι τόσο μια νέα τεχνική όσο συνολικά μια νέα φιλοσοφία. Σκοπός της ζωγραφικής δεν ήταν για τον Κουρμπέ, όπως είχαν υποστηρίξει οι παλαιότερες σχολές, η ωραιοποίηση ή η εξιδανίκευση της πραγματικότητας, αλλά η ακριβής απεικόνισή της. Ο Κουρμπέ μπόρεσε να απαλλάξει τη ζωγραφική από τις καλλιτεχνικές κοινοτοπίες της αντιμετωπίζοντας με εφευρετικότητα τον ρεαλισμό.

Λάιμπνιτς, Γκόντφριντ Βίλχελμ (Leibniz, Gottfried Wilhelm, 1646- 1716). Γερμανός ορθολογιστής φιλόσοφος και μαθηματικός, μαθητής του Καρτέσιου και πρόδρομος του Καντ, είναι ένας από τους μεγαλύτερους Γερμανούς στοχαστές. Ανακάλυψε, παράλληλα με τον Νεύτωνα, τον απειροστικό λογισμό. Για να στηρίξει βασικές θέσεις της μεταφυσικής θεωρίας του, εισάγει την έννοια της προκαθορισμένης αρμονίας που έχει εγκαθιδρύσει ο Θεός και διέπει την πραγματικότητα, η οποία αποτελείται σε τελική ανάλυση από ατομικές, πνευματικές οντότητες, τις μονάδες. Κυριότερα έργα του: *Μεταφυσική Πραγματεία* (1685) (μτφρ. Π. Καϊμάκη, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1992), *Δοκίμια θεοδικίας* (1710), *Μοναδολογία* (1714) (μτφρ. Σ. Λαζαρίδη), επιστ. επιμ. Δ. Αναπολιτάνος, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2006), *Νέα δοκίμια για την ανθρώπινη νόηση* (1765).

Λάκατος, Ίμρε (Lakatos, Imre, 1922-1974). Ούγγρος φιλόσοφος της επιστήμης και των μαθηματικών. Σπούδασε στο Λονδίνο και επηρεάστηκε πολύ από τους δασκάλους του Πόλυα (George Polya), σε σχέση με τις ευρετικές διαδικασίες στα μαθηματικά, και Πόπερ (Karl Popper), σε σχέση με τη φιλοσοφία της επιστήμης. Στο βιβλίο του *Proofs and Refutations* προσπαθεί να τροποποιήσει και να βελτιώσει τη θεωρία του Πόπερ για την ανάπτυξη της επιστήμης.

Λαμαρτίνος (Lamartine, Alphonse de, 1790-1869). Γάλλος ποιητής και πολιτικός, του οποίου τα λυρικά ποιήματα της συλλογής *Ποιητικοί διαλογισμοί* (1820) τον καθιέρωσαν ως μία από τις κεντρικές φυσιογνωμίες του ρομαντικού κινήματος στη Γαλλία. Πέθανε σχεδόν ξεχασμένος από τους συγχρόνους του και κυνηγημένος από το μίσος των αστών, τους οποίους το 1848 είχε τρομάξει. Διατηρεί το ανάστημα ενός μεγάλου "προφήτη-ποιητή, που η παλιά τεχνοτροπία της προσωδίας εξακολουθούσε να τον παρεμποδίζει", όπως θα έλεγε αργότερα ο συμβολιστής ποιητής του 19ου αιώνα Αρτύρ Ρεμπό, ενός ανθρώπου τον οποίο κατέτρυχε το πρόβλημα του Θεού και ενός θαρραλέου και λαμπρού μαχητή πολιτικού.

Λα Μετρί Ζυλιέν (La Mettrie, Julien, 1709-1751). Γάλλος υλιστής φιλόσοφος, από τους γνωστότερους εκπροσώπους του γαλλικού διαφωτισμού. Η φιλοσοφία του είχε ως αφετηρία τη φυσική του Ντεκάρτ και τον εμπειρισμό του Λοκ. Δε δεχόταν την καθολικότητα της νόησης, αλλά τη θεωρούσε ως σύγκριση και συνδυασμό των παραστάσεων που πηγάζουν από τα αισθήματα και τη μνήμη. Ήταν οπαδός της φωτισμένης δεσποτείας και υπέρ της διατήρησης της θρησκείας στις λαϊκές μάζες. Κύρια έργα του: Ο άν-

θρωπος- μηχανή (1748), Το σύστημα του Επίκουρου (1750).

Λεβί-Στρος, Κλοντ, (Levi-Strauss, Claude, γενν. το 1908). Γάλλος ανθρωπολόγος, εκπρόσωπος της δομοκρατικής ανθρωπολογίας, την οποία εισήγαγε στην εθνολογία. Βασικά έργα του: Οι στοιχειώδεις δομές της συγγένειας, Θλιμμένοι τροπικοί, Δομική ανθρωπολογία και Η άγρια σκέψη (μτφρ. Α. Κυριακίδου - Νέστορος, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1977). Ανακάλυψε - αναλύοντας, για παράδειγμα, τις μαγειρικές συνήθειες πρωτόγονων λαών (Το ωμό και το ψημένο), το τεράστιο σημασιολογικό πεδίο που προσφέρουν στον εθνολόγο οι διαφορές, οι αντιθέσεις και τα κοινά στοιχεία στα μέσα διατροφής. Για τον Λεβί-Στρος το ανθρώπινο πνεύμα παραμένει παντού και πάντα το ίδιο: δεν υπάρχει "πρωτόγονη νοοτροπία" από την οποία μπορεί να διακριθεί η νοοτροπία του "πολιτισμένου" ανθρώπου.

Λένιν, Βλαντιμίρ Ίλιτς (Lenin, Vladimir Ilyitch, 1870-1924). Ρώσος πολιτικός ηγέτης, που έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην επικράτηση της ρωσικής επανάστασης του 1917. Εκτός από τα πολιτικά του έργα, συνέγραψε και φιλοσοφικές μελέτες συμβάλλοντας στην επεξεργασία και ανάπτυξη της μαρξιστικής σκέψης, ανάμεσα στις οποίες αξίζει να αναφερθεί το έργο του Ματεριαλισμός και εμπειριοκριτικισμός.

Λέσινγκ, Γκότχολντ Εφραίμ (Lessing, Gotthold Efraim, 1729-1781). Γερμανός αισθητικός φιλόσοφος, ιστορικός και θεολόγος. Το πιο γνωστό αισθητικό του έργο είναι ο Λαοκόων (1766). Οι θεολογικές του μελέτες επηρέασαν τον Κίρκεγκορ.

Λοκ, Τζον (Locke, John, 1632-1704). Άγγλος εμπειριστής φιλόσοφος, ο κύριος εισηγητής του νεότερου εμπειρισμού. Αναμείχθηκε στην πολιτική ζωή της

πατρίδας του και συνέβαλε με τα βιβλία του στην ανάπτυξη της φιλελεύθερης πολιτικής θεωρίας. Κυριότερο έργο του, σταθμός στην ιστορία της γνωσιολογίας είναι το Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση (1680-1690). Στο βιβλίο αυτό προσπαθεί να αποδείξει ότι δεν έχουμε έμφυτες ιδέες και ότι όλες οι γνώσεις μας στηρίζονται στην εμπειρία. Άλλα έργα του: Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως (1689) (μτφρ. Π. Κιτρομηλίδη, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1990), Επιστολή για την ανεξιθρησκία (1689) (μτφρ. Γ. Πλάγγεσης, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 1998).

Μαγκρίτ, Ρενέ Βέλγος ζωγράφος (Λεσίν 1898-Βρυξέλλες 1967). Κορυφαία μορφή του υπερρεαλισμού. Η ανακάλυψη του έργου του ντε Κίρικο το 1922 άλλαξε τελείως την αντίληψή του περί τέχνης. Αντικείμενα της σύγχρονης ζωής, όπως το καπέλο του Τσάπλιν, ένα μουσικό όργανο της τζαζ, αποκομμένα από το συνηθισμένο τους περιβάλλον τοποθετούνται πλάι σε αντικείμενα διαχρονικά, προτομές, στοές, σύννεφα... Αν και το "ντανταϊστικό" χιούμορ εξακολούθησε να είναι αισθητό (π.χ. στο έργο του Διακοπές του Εγέλου, 1958), ο γενικός χαρακτήρας του έργου "σκοτεινιάζει" με το πέρασμα του χρόνου. (βράχοι που φράζουν τα παράθυρα στο έργο Αναμνήσεις ταξιδιού, 1951). Το έργο του εμφανίζεται σαν μεταφυσικός προβληματισμός πάνω στις απειλές και στη σύγχυση του κόσμου, πάνω στο μυστήριο της ύπαρξης. Εικονογράφησε με σχέδια του τα Άσματα του Μαλντορόρ (1945) και τις Ανάγκες της ζωής του Ελυάρ.

Μάλεβιτς, Καζιμίρ (Malevich, Kasimir, 1878-1935). Ρώσος ζωγράφος, που έφτασε στην πιο ακραία μορφή της αφηρημένης ζωγραφικής, την οποία ο ίδιος ονόμασε σουπρεματισμό (βασικά σύμβολά του είναι το

τετράγωνο, ο σταυρός, οι μαύροι κύκλοι). Ήδη από το 1910 εμφανίζεται στα έργα του η εξαΰλωση του ανθρώπινου προσώπου, με την αναγωγή του στο ωειδές σχήμα. Οι πρώτοι σουπρεματιστικοί πίνακες του Μάλεβιτς παρουσιάστηκαν στην έκθεση "0,10" στο Πέτρογκραντ (1915), όμως ήδη από το 1913 ο Μάλεβιτς είχε βρει το βασικό σχήμα του σουπρεματισμού, το τετράγωνο, από το οποίο αναπτύχθηκαν όλες οι σουπρεματιστικές διατάξεις: στατικές, δυναμικές, μαγνητικές, μυστικιστικές. Στην επίσκεψή του το 1926 στο Μπάουχαους της Βαϊμάρης συναντήθηκε με τον Βασίλι Καντίνσκυ και δημοσίευσε ένα βιβλίο σχετικά με τη θεωρία του (δημοσιεύτηκε στα Γερμανικά με τίτλο Ο ανεικονικός κόσμος), που αποτελεί ουσιαστικά προέκταση του σουπρεματιστικού μανιφέστου του 1915. Όταν η πρωτοποριακή τέχνη άρχισε να δέχεται επιθέσεις στη Σοβιετική Ένωση, ο Μάλεβιτς μπήκε στο περιθώριο (από το 1928 κ.εξ.). Πέθανε άρρωστος, φτωχός και ξεχασμένος. Ο Μάλεβιτς, μαζί με τον Μοντριάν και τον Καντίνσκυ, ήταν από τους πρωτεργάτες και σημαντικότερους εκπροσώπους της αφηρημένης τέχνης. Το έργο του, που άσκησε σημαντική επίδραση (ιδίως στην Αμερική με τη μινιμαλιστική τέχνη), παραμένει η ριζοσπαστικότερη εκδήλωση της αφηρημένης τέχνης.

Μανέ Εντουάρ (1832-1883). Γάλλος ζωγράφος και χαράκτης· ήταν ο καλλιτέχνης που άνοιξε νέους δρόμους στην τέχνη, ιδιαίτερα με τους τρόπους απόδοσης των χρωμάτων στους πίνακές του.

Μαρκούζε, Χέρμπερτ (Marcuse, Herbert, 1898-1979). Γερμανός φιλόσοφος, που συνεργάστηκε με τους στοχαστές της Σχολής της Φραγκφούρτης (Μαξ Χορκχάιμερ, Τέοντορ Αντόρνο, Γιούργκεν Χάμπερμας) και εμφανίστηκε στο προσκήνιο της επικαιρότητας

με τα γεγονότα του Μάη του 1968. Ο συγγραφέας των έργων Μονοδιάστατος άνθρωπος και Έρως και πολιτισμός ονειρεύεται έναν κόσμο όπου οι άνθρωποι θα μπορούν να ικανοποιούν όλες τις κλίσεις τους. Η άποψή του είναι ότι η καταναλωτική κοινωνία αποξενώνει τους ανθρώπους, τους καταπιέζει, αποκρύβοντας τη συνεχή κατάπνιξη των επιθυμιών τους. Η διαφήμιση, η προπαγάνδα, η τυποποίηση διαμορφώνουν τον τρόπο ζωής ενός "μονοδιάστατου ανθρώπου", που είναι ανίκανος να υιοθετήσει κριτική στάση. Ο Μαρκούζε επαγγέλλεται την εξέγερση για την ανατροπή αυτής της κατάστασης. Ένα από τα έργα του, που έχει μεταφραστεί στα Ελληνικά είναι το Λόγος και επανάσταση. Ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας (εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1985).

Μαρξ, Καρλ, (Marx, Karl, 1818-1883). Γερμανός φιλόσοφος, κοινωνιολόγος και οικονομολόγος. Επεξεργάστηκε μια μοναδική φιλοσοφική σύνθεση που στηρίχτηκε στη σοσιαλιστική πολιτική ιδεολογία που είχαν αναπτύξει Γάλλοι στοχαστές, στην αγγλική οικονομική θεωρία και στην εγγεληνική διαλεκτική φιλοσοφία της ιστορίας. Πέρασε ένα μεγάλο μέρος της ζωής του στο Παρίσι, στις Βρυξέλλες και στο Λονδίνο. Ενδιαφέρθηκε ζωηρά για την πολιτική ζωή της εποχής του και, μαζί με τον Φρίντριχ Ένγκελς, έθεσε τα θεμέλια για τη διαμόρφωση του κομμουνιστικού κινήματος, που τον επόμενο αιώνα θα έπαιζε πρωταγωνιστικό ρόλο στις ιστορικές εξελίξεις. Βασικά έργα του, των οποίων υπάρχουν πολλές ελληνικές μεταφράσεις και εκδόσεις είναι: Χειρόγραφα του 1844, Η αγία οικογένεια, Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος (1848), Γερμανική ιδεολογία, Το κεφάλαιο (σε συνεργασία με τον Ένγκελς, 1864-1876).

Μερλό-Ποντύ, Μορίς (Merleau-Ponty, Maurice, 1908-1961). Γάλλος φιλόσοφος, καθηγητής στο Κολέγιο της Γαλλίας, που εφάρμοσε με δημιουργικό τρόπο τη φαινομενολογική μέθοδο σε διάφορους τομείς της φιλοσοφικής σκέψης. Από τα έργα του μπορούν να αναφερθούν: Η φαινομενολογία της αντίληψης (1947), Ανθρωπισμός και τρομοκρατία (1947) (μτφρ. Μπ. Λυκούδης, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1988), Περιπέτειες της διαλεκτικής (1955) (μτφρ. Μπ. Λυκούδης, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1984), Σημεία (1960) (μτφρ. Γ. Φαράκλας, εκδ. Εστίας, Αθήνα 2005), Εγκώμιο της φιλοσοφίας (1960) (μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2005).

Μιλ, Τζον Στιούαρτ (Mill, John Stuart, 1806-1873). Άγγλος εμπειριστής φιλόσοφος, από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του ωφελιμισμού και του φιλελευθερισμού. Έργα του: Σύστημα λογικής (2 τόμοι, 1843), Περί ελευθερίας (1859) (μτφρ. Γ. Βαμβαλής, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1983) Ωφελιμισμός (1863) (μτφρ. Φ. Παιονίδης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2002).

Μουρ, Τζορτζ Έντουαρντ (Moore, George Edward, 1873-1958). Βρετανός φιλόσοφος, καθηγητής της Φιλοσοφίας του Νου και της Λογικής στο Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ, εκδότης του περιοδικού Mind από το 1921 ως το 1947. Στον χώρο της ηθικής ο Μουρ υποστήριζε ότι το αγαθό είναι βασική ηθική έννοια, που δεν μπορεί να οριστεί ή να αναλυθεί με απλούστερους όρους. Οι άλλες ηθικές έννοιες, όπως δίκαιο, καθήκον κτλ., μπορούν να οριστούν με βάση τη σχέση τους με την ιδιότητα του αγαθού, η οποία κατ'εξοχήν πραγματώνεται στις εμπειρίες της φιλίας και της αισθητικής απόλαυσης. Στη γνωσιολογία ο Μουρ απορρίπτει τον σκεπτικισμό σχετικά με τη βεβαιότητα της γνώσης του εξωτερικού κόσμου και παίρνει

θέση "υπέρ του κοινού νου", ο οποίος εμπιστεύεται σε μεγάλο βαθμό τη γνώση που του παρέχει η απλή, καθημερινή εμπειρία. Κύρια έργα του: Αρχές ηθικής (1903), Ηθική (1912), Φιλοσοφικές μελέτες (1922), Μερικά βασικά προβλήματα της φιλοσοφίας (1953).

Μοντεσκιέ, Σαρλ-Λουί (Montesquier, Charles-Louis, 1689-1755). Σημαντικός Γάλλος διανοητής και πολιτικός στοχαστής, ηγετική φυσιογνωμία του γαλλικού Διαφωτισμού. Στο σημαντικότερο έργο του, Περί του πνεύματος των νόμων, εκθέτει τις ιδέες του για θεσμούς που διαφυλάσσουν την ατομική ελευθερία και τον σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Μπακούνιν, Μιχαήλ (1814-1876). Ρώσος πολιτικός στοχαστής και ηγέτης επαναστατικών οργανώσεων που άσκησε κριτική στη φιλοσοφία του Μαρξ από τη σκοπιά του αναρχισμού.

Μπαχ, Γιόχαν Σεμπάστιαν (Bach, Johann Sebastian, 1685-1760). Θεωρείται ένας από τους κορυφαίους συνθέτες όλων των εποχών. Είναι ο δημιουργός μεγάλων αριστουργημάτων εκκλησιαστικής και κοσμικής μουσικής, όπως τα Βραδεμβούργια κονσέρτα (1721).

Μπένγιαμιν, Βάλτερ (Benjamin, Walter, 1892-1940). Γερμανοεβραίος στοχαστής, η σκέψη του οποίου επέδρασε στη μεταγενέστερη διαμόρφωση της κριτικής θεωρίας της Σχολής της Φραγκφούρτης (Μαξ Χορκχάιμερ, Τέοντορ Αντόρνο, Γιούργκεν Χάμπερμας). Ο Μπένγιαμιν, αναζητώντας μέσα από ετερόκλητα πολιτισμικά θραύσματα την ενότητα και το νόημα του κόσμου, προσέκρουε συνεχώς στις συρρικνώσεις του πολιτισμού που γέννησε ο καπιταλισμός, ο οποίος, σύμφωνα με τη θεώρησή του, επιδεινώνεται καταστροφικά με την πρόοδο της τεχνολογίας και

το προβάδισμα του εμπορεύματος έναντι του ανθρώπου. Ιδιαίτερα σημαντικό για τη φιλοσοφία της τέχνης είναι το δοκίμιό του "Το έργο τέχνης στην εποχή της τεχνικής αναπαραγωγιμότητάς του" (στη συλλογή κειμένων του, Δοκίμια για την τέχνη, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1978) .

Μπένθαμ, Τζέρεμυ (Bentham, Jeremy, 1748-1832). Άγγλος φιλόσοφος, ιδρυτής του ωφελιμισμού. Υποστηρίζει την άποψη πως ο ορθός "υπολογισμός των ηδονών" πρέπει να διέπει την ανθρώπινη ηθική και μπορεί να φέρει τη μεγαλύτερη ευτυχία για τον μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων. Κύριο έργο του είναι η Εισαγωγή στις αρχές της ηθικής και της νομοθεσίας (1789).

Μπενιέ, Ζαν Μισέλ (Besnier, Jean Michel, γενν. το 1950). Καθηγητής φιλοσοφίας, διδάσκει στο Πανεπιστήμιο της Κομπιένης και έχει συγγράψει πολυάριθμα έργα και άρθρα. Στα Ελληνικά έχει μεταφραστεί η Ιστορία της νεωτερικής και σύγχρονης φιλοσοφίας (εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1996).

Μπέρκλεϋ, Τζορτζ, (Berkeley, George, 1685-1753). Ιρλανδός φιλόσοφος και επίσκοπος, δίδαξε στη Θεολογική Σχολή του Δουβλίνου. Εισηγήθηκε τη θεωρία του ιματεριαλισμού (αϋλοκρατία), σύμφωνα με την οποία η υφή του εξωτερικού κόσμου είναι πνευματική. Κυριότερα έργα του: Δοκίμιο για μια νέα θεωρία της όρασης (1709) (μτφρ. Β. Κρουστάλλη, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2004), Πραγματεία πάνω στις αρχές της ανθρώπινης γνώσης (1710) (μτφρ. Δ. Σφενδόνη-Μέντζου, εκδ. Κωνσταντινίδης, Θεσσαλονίκη χ.χ.), Τρεις διάλογοι μεταξύ Ύλα και Φιλόνου (1713) (μτφρ. Σ. Δημόπουλος, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993).

Μπετόβεν, Λούντβιχ βαν (Beethoven, Ludwig van, 1770-1827). Οικουμενική μεγαλοφυΐα, θεωρούμενος

ευρύτατα ο μέγιστος μουσουργός που έζησε ποτέ. Δεσπόζει σε μια περίοδο της ιστορίας της μουσικής όσο κανείς άλλος πριν ή μετά από αυτόν. Η τέχνη του, έχοντας τις ρίζες της στην κλασική παράδοση του Χάιντ και του Μότσαρτ, απλώνεται και αγκαλιάζει το πνεύμα του ουμανισμού, όπως εκφράστηκε στα έργα του Γκαίτε και του Σίλερ (των δύο αυτών συγχρόνων του στη σφαίρα της λογοτεχνίας), και πάνω από όλα τα ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης, με τις παθιασμένες διακηρύξεις της για ελευθερία και αξιοπρέπεια του ατόμου. Ο Μπετόβεν αποκάλυψε περισσότερο από κάθε άλλον πριν από αυτόν τη δύναμη της μουσικής να μεταδίδει μια φιλοσοφία ζωής, χωρίς τη βοήθεια του λόγου, και σε ορισμένες συνθέσεις του έχουμε την πιο ρωμαλέα σε όλη τη μουσική - αν όχι σε όλη την καλλιτεχνική δημιουργία επιβεβαίωση της ανθρώπινης θέλησης. Μολονότι ο ίδιος δεν ήταν ρομαντικός, έγινε η κύρια πηγή των περισσότερων στοιχείων τα οποία χαρακτηρίζουν το έργο των ρομαντικών, που τον ακολούθησαν, ειδικότερα με το ιδεώδες του της περιγραφικής μουσικής, την οποία προσδιόρισε σε συνάφεια προς την Έκτη (Ποιμενική) Συμφωνία ως "περισσότερο έκφραση συναισθημάτων παρά ζωγραφική".

Μπολτζάνο, Μπέρναρντ (Bolzano, Bernard, 1781-1848).

Μαθηματικός και φιλόσοφος που γεννήθηκε στην Πράγα. Ακολούθησε μια μάλλον αντικαντιανή κατεύθυνση στη φιλοσοφία. Θεωρείται πρόδρομος της σύγχρονης συμβολικής λογικής.

Μπουλ, Τζορτζ (Boole, George, 1815-1864). Ιρλανδός μαθηματικός και θεωρητικός της λογικής, πρωτοπόρος στη μαθηματική λογική. Το κυριότερο έργο του είναι Οι νόμοι της σκέψης (The Laws of Thought, 1854). Εφάρμοσε αλγεβρικές τεχνικές στην αριστοτε-

λική λογική. Έδωσε το όνομά του στη γνωστή "άλγεβρα του Μπουλ".

Μπόρχες, Χόρχε Λουίς (Borges, Jorge Luis, 1899-1986). Αργεντινός ποιητής, δοκιμιογράφος και πεζογράφος. Μετά το 1961, χρόνο κατά τον οποίο ο Μπόρχες μοιράστηκε με τον Σάμιουελ Μπέκετ το επίζηλο βραβείο Φόρμεντορ (της Διεθνούς Διάσκεψης Εκδοτών), τα διηγήματα και τα ποιήματά του χαρακτηρίζονταν, από όλο και περισσότερους θαυμαστές, του ως κλασικά έργα της παγκόσμιας λογοτεχνίας του 20ού αιώνα. Με το έργο του Μπόρχες, η λατινοαμερικανική λογοτεχνία αποσπάστηκε από τους ακαδημαϊκούς κύκλους και κατέκτησε πλατιές μάζες αναγνωστών σε όλο τον δυτικό κόσμο.

Μπρούνο, Τζορντάνο (Bruno, Giordano, 1548-1600). Ιταλός φυσικός φιλόσοφος, που υποστήριξε τον πανθεισμό ήδη πριν από τον Σπινόζα. Για το έργο του Περί του απείρου του σύμπαντος και του κόσμου (1584) καταδικάστηκε από την Καθολική Εκκλησία σε θάνατο στην πυρά. Άλλο έργο του: Για τη μονάδα, τον αριθμό και τη μορφή.

Μπουβρές, Ζακ (Bouveresse, Jacques, γενν. Το 1940). Καθηγητής στο Κολέγιο της Γαλλίας. Γεννήθηκε στο Ερεπού και διατέλεσε καθηγητής των Πανεπιστημίων της Σορβόνης και της Γενεύης. Με το έργο του κατέστησε προσιτή στο γαλλικό κοινό την αναλυτική φιλοσοφία -και ιδιαιτέρως τη σκέψη του Βίτγκενσταϊν και αντιτάχθηκε αποφασιστικά στον σχετικισμό και στον μεταμοντερνισμό σε μια εποχή που οι συγκεκριμένες φιλοσοφικές τάσεις κυριαρχούσαν στη Γαλλία. Στα Ελληνικά έχουν μεταφραστεί τα έργα του: Γοητευτικές και παραπλανητικές ακροβασίες της φιλοσοφίας (μτφρ. Τ. Μπούκη, εκδ. Πατάκη, Αθήνα

1999) και Το Αίτημα της Φιλοσοφίας (μτφρ. Σ. Βιρβιδάκη, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2000).

Νάες, Άρνε (Naess, Arne, γενν. το 1912). Νορβηγός φιλόσοφος και εξαιρετος ορειβάτης. Νεαρός υπήρξε μέλος του Κύκλου της Βιέννης και κατόπιν καθηγήτης στο Πανεπιστήμιο του Όσλο. Κατ' αρχάς ασχολήθηκε με τη φιλοσοφία της γλώσσας, αλλά επεκτάθηκε στους περισσότερους κλάδους της φιλοσοφίας. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 στρέφεται συστηματικά στη φιλοσοφία του περιβάλλοντος. Κάνει πρώτος τη διάκριση ανάμεσα στη "βαθιά" και τη "ρηχή" οικολογία και γίνεται ο ιδρυτής του ρεύματος της "βαθιάς" οικολογίας.

Νάτορπ, Πάουλ, (Natorp, Paul, 1854-1924). Γερμανός φιλόσοφος. Κυριότερα έργα του: Η πλατωνική θεωρία για τις ιδέες, μια εισαγωγή στον ιδεαλισμό και Τα λογικά θεμέλια της ακριβούς επιστήμης.

Νέηγκελ, Τόμας (Nagel, Thomas, γενν. το 1937). Καθηγητής Φιλοσοφίας και Δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης. Το έργο του ανανεώνει τον παραδοσιακό μεταφυσικό και ηθικό προβληματισμό με σύγχρονους όρους. Στα Ελληνικά έχουν μεταφραστεί τα έργα του: Η θέα από το πουθενά (1986) (μτφρ. Χ. Σταματέλος, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2000), Θεμελιώδη φιλοσοφικά προβλήματα (1987 (μτφρ. Χ. Μιχαλοπούλου-Βείκου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998).

Νεύτων, Ισαάκ (Newton, Isaac, 1642-1727). Άγγλος μαθηματικός, φυσικός, αστρονόμος και φιλόσοφος. Η θεωρία του για την παγκόσμια έλξη, με την οποία ενοποιείται η ουράνια με την επίγεια φυσική, εκτίθεται στο έργο του Μαθηματικές αρχές της φυσικής φιλοσοφίας.

Νίτσε, Φρειδερίκος Nietzsche, Friedrich, (1844-1900). Γερμανός φιλόσοφος με μεγάλη επίδραση στη σκέ-

ψη του 20ού αιώνα. Καινοτόμος και ανατρεπτικός στοχαστής, άσκησε καταλυτική κριτική σε όλη την παράδοση της μεταφυσικής και ηθικής φιλοσοφίας, τονίζοντας τον προοπτικό χαρακτήρα της γνώσης και προτείνοντας ένα νέο αισθητικό ιδεώδες. Έργα του, των οποίων υπάρχουν πολλές μεταφράσεις και εκδόσεις στα Ελληνικά είναι: Η γέννηση της τραγωδίας (1872), Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα (1883-1884), Πέρα από το καλό και το κακό (1886), Η γενεαλογία της ηθικής (1887), Το λυκόφως των ειδώλων (1888), Ίδε ο άνθρωπος! (1888).

Νούρατ, Ότο (Neurath, Otto, 1882-1945). Αυστριακός φιλόσοφος, μέλος του κύκλου της Βιέννης, με έντονο ενδιαφέρον και για την πολιτική δράση. Το φιλοσοφικό του έργο είναι γνωστό από δημοσιεύματα στο περιοδικό του Κύκλου Erkenntnis (Γνώση). Ο Νούρατ υποστήριξε την άποψη ότι όλες οι εμπειρικές προτάσεις μπορούν κατ' αρχήν να διατυπώνονται ως προτάσεις που αφορούν χωροχρονικά αντικείμενα. Αυτό εξηγεί τη δυνατότητα μιας διυποκειμενικής κατανόησης και μιας γενικευμένης επιστημονικής γλώσσας. Επίσης υποστήριξε ότι η επαλήθευση συνίσταται ουσιαστικά στη σύγκριση προτάσεων μεταξύ τους - παρά στην άμεση σύγκριση προτάσεων με την εμπειρία- και οδηγήθηκε έτσι στην υπεράσπιση συνεκτικιστικών αντιλήψεων όσον αφορά την αιτιολόγηση των πεπιοθήσεων, αλλά και την αλήθεια.

Ντάνσι, Τζόνναθαν (Dancy, Jonathan). Σύγχρονος Βρετανός φιλόσοφος, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Ρέντινγκ, συγγραφέας πολλών εργασιών. Ειδικεύεται σε θέματα γνωσιολογίας και ηθικής και, μεταξύ άλλων, έχει υποστηρίξει μια συνεκτικιστική θεωρία αιτιολόγησης των πεπιοθήσεων.

Ντάντο, Άρθουρ, (Danto, Arthur, γενν. το 1924). Σύγχρονος Αμερικανός φιλόσοφος, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια της Νέας Υόρκης. Σημαντική είναι η συμβολή του στην αισθητική και τη φιλοσοφία της τέχνης, αλλά και στη φιλοσοφία της ιστορίας. Έργα του: Η μεταμόρφωση του κοινότοπου: Μια φιλοσοφική θέωρηση της τέχνης (1981) (μτφρ. Μ. Καρρά, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2000), Η φιλοσοφική υποδούλωση της τέχνης (1986).

Ντε Κίρικο Τζιόρτζιο, Ιταλός ζωγράφος και κύριος εκπρόσωπος της "μεταφυσικής ζωγραφικής" (Βόλος 1888 -Ρώμη 1978). Επηρεασμένος από τον πολιτισμό της κλασικής αρχαιότητας, και αργότερα όταν πήγε για σπουδές στο Μόναχο (1906-1909) από τη γερμανική παιδεία (ιδίως από τη φιλοσοφία του Σοπενάουερ και τη ζωγραφική του Μπαϊκλιν και Κλίνγκερ) στράφηκε στην απεικόνιση ενός κλειστού θεατρικού κόσμου. Η "μεταφυσική ζωγραφική" εγκαταλείφτηκε το 1919 από τον καλλιτέχνη που επέστρεψε σ' ένα είδος κλασικισμού. Τα "μεταφυσικά" θέματα επαναλαμβάνονται στα τέλη της ζωής του. Καλλιτέχνης αινιγματικός που αναγνωρίστηκε ως μεγάλος πρόδρομος από τους υπερρεαλιστές για το έργο του της δεκαετίας του 1910.

Ντε Μόργκαν, Αύγουστος (De Morgan, Augustus, 1806-1871). Άγγλος μαθηματικός και θεωρητικός της λογικής. Υπήρξε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου και πρώτος πρόεδρος της Μαθηματικής Εταιρείας του Λονδίνου. Ανέπτυξε κυρίως τη λογική των σχέσεων.

Ντεκάρτ, Ρενέ (Descartes, Rene, 1596-1650). Γάλλος φιλόσοφος και μαθηματικός, θεμελιωτής του κλασικού ορθολογισμού, γενάρχη της νεότερης φιλοσοφίας. Έζησε στη Γαλλία και στην Ολλανδία και πέθανε στη

Σουηδία. Ανακάλυψε την αναλυτική γεωμετρία, τους νόμους της ακτινοβολίας και της διάθλασης του φωτός στην οπτική. Κυριότερα έργα του: Κανόνες για την καθοδήγηση του πνεύματος (1628) (μτφρ. Γ. Δαρδιώτης, εκδ. Εγνατία, Θεσσαλονίκη 1974), Λόγος για τη μέθοδο (1637) (μτφρ. Χ. Χρηστίδης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976), Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας (1641) (μτφρ. Ε. Βανταράκης, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2003) και Πραγματεία για τα πάθη της ψυχής (1649) (μτφρ. Γ. Πρελορέντζος, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1996).

Ντελακρουά, Εζέν (Delacroix, Eugene, 1798-1863). Ο μεγαλύτερος Γάλλος ζωγράφος του ρομαντισμού, που με την τεχνική του στον τομέα των χρωμάτων έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη τόσο του ιμπρεσιονισμού όσο και του μετα-ιμπρεσιονισμού. Τα θέματά του τα εμπνεύστηκε κυρίως από ιστορικά ή σύγχρονά του θέματα, αλλά και από τη λογοτεχνία, ενώ η επίσκεψή του στο Μαρόκο το 1832 του έδωσε την ευκαιρία να ασχοληθεί και με περισσότερο εξωτικά θέματα. Μαζί με τον Άγγλο ζωγράφο Τέρνερ, υπήρξε πρωτεργάτης των τολμηρών τεχνικών λεπτομερειών που ιμπρεσιονισμού και πρόδρομος του μοντέρνου εξπρεσιονισμού. Οι ζωγράφοι Ογκύστ Ρενουάρ, Κλοντ Μονέ, Πολ Σεζάν, Πολ Γκωγκέν, Βίνσεντ Βαν Γκογκ, Ζορζ Σερά, Ανρί Ματίς και Πάμπλο Πικάσο αναγνώρισαν όλοι την οφειλή τους στον Ντελακρουά.

Ντελέζ, Ζιλ (Deleuze, Gilles, 1925-1995). Σύγχρονος Γάλλος φιλόσοφος, που αξιοποίησε την παράδοση της σκέψης του Μπερξόν, επεξεργάστηκε νέα και πρωτότυπα μέσα έρευνας και έκφρασης και τελικά συγκέντρωσε την προσοχή του σε ζητήματα του νοήματος και της λογοτεχνικής και καλλιτεχνικής δημι-

ουργίας. Έργα του: Εμπειρισμός και υποκειμενικότητα, 1953, Ο Νίτσε και η φιλοσοφία (1962), Η φιλοσοφία και ο Καντ (1963), Ο Προυστ και τα σημεία (1964), Ο Σπινόζα και το πρόβλημα της έκφρασης (1968) (μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2004,) Λογική του νοήματος (1969), Διαφορά και επανάληψη (1969) και, μαζί με τον Φελίξ Γκουαταρί, ΑντιΟιδίποδας και Τι είναι φιλοσοφία; (μτφρ. Σ. Μανδηλαρά, εκδ. Καλέντης, Αθήνα 2004).

ΝΤένετ, Ντάνιελ (Dennett, C. Daniel, γενν. το 1942).

Σύγχρονος Αμερικανός φιλόσοφος, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Ταφτς της Μασαχουσέτης. Είναι ένας από τους σημαντικότερους θεωρητικούς της φιλοσοφίας του νου και του νέου κλάδου της γνωσιακής επιστήμης. Έργα του: Η εξήγηση της συνείδησης (1991), Η επικίνδυνη ιδέα του Δαρβίνου: Η εξέλιξη και το νόημα της ζωής (1995). Στα Ελληνικά έχει μεταφραστεί Το εγώ της νόησης. Φαντασίες και στοχασμοί για τον εαυτό και την ψυχή, συλλογή επιστημονικών, φιλοσοφικών και λογοτεχνικών κειμένων, που επιμελήθηκε μαζί με τον Douglas R. Hofstadter (μτφρ. Μ. Αντωνοπούλου, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα 1993).

Ντιούι, Τζον (Dewey, John, 1859-1952). Αμερικανός παιδαγωγός και φιλόσοφος, από τους βασικούς εκπροσώπους του ρεύματος του πραγματισμού. Κυριότερα έργα του: Δοκίμιο πειραματικής λογικής, Σχολείο και κοινωνία, Δοκίμια για την αγωγή.

Ντ'Ολμπαχ, Πολ Ανρι Τιρί, Βαρόνος (Holbach, Paul-Henri Thiry, Baron d' 1723-1789). Γάλλος φιλόσοφος και διανοούμενος της εποχής του Διαφωτισμού, γνωστός για τις αθεϊστικές, υλιστικές και ντετερμινιστικές του θέσεις, οι οποίες πίστευε ότι ήταν συμβατές με αλτρουιστικές ηθικές αντιλήψεις. Βασικό του έργο το Σύστημα της Φύσης (1770).

Ντοστογιέφσκι, Φιοντόρ (Dostoyevski, Fyodor, 1821-1881). Ρώσος πεζογράφος και στοχαστής. Όπως και ο συμπατριώτης του Λέων Τολστόι, είναι αντιπροσωπευτική προσωπικότητα της εξαιρετικής περιόδου που υπήρξε για τη Ρωσία το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, μιας περιόδου κατά την οποία η κίνηση των ιδεών, η ανάπτυξη μιας κοινωνικής συνείδησης ευαίσθητης στις εξελίξεις, η αναζήτηση της αλήθειας και της ομορφιάς, όλα καθρεφτίζονται σε μια λογοτεχνία εξαιρετικά προβληματισμένη και πλούσια σε ανθρωπιά. Στο Έγκλημα και τιμωρία (1866), που πολλοί θεωρούν αριστούργημά του ο Ντοστογιέφσκι καταπιάστηκε με ύψιστα ηθικά διλήμματα και τα ανέλυσε σε μεγάλο βάθος.

Ντουόρκιν, Ρόναλντ (Dworkin, Ronald, γενν. το 1931). Καθηγητής φιλοσοφίας και δικαίου στα Πανεπιστήμια της Οξφόρδης και της Νέας Υόρκης, με σημαντική συμβολή στη φιλελεύθερη πολιτική θεωρία, τις θεωρίες δικαιωμάτων, τη φιλοσοφία του δικαίου και την εφαρμοσμένη ηθική. Έργα του: Να παίρνουμε τα δικαιώματα στα σοβαρά (1977), Η επικράτεια του νόμου (1978), Φιλελευθερισμός (1978) (μτφρ. Φ. Παιονίδης, εκδ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1992), Η επικράτεια της ζωής (1993), Κυρίαρχη αρετή (2000).

Ντρέυφους, Χιούμπερτ (Dreyfus, Hubert, γενν. το 1930). Σύγχρονος Αμερικανός φιλόσοφος, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μπέρκλεϋ της Καλιφόρνιας, ο οποίος έχει δημοσιεύσει σημαντικές ερμηνευτικές μελέτες για τη σκέψη του Χάιντεγκερ, και έχει γίνει ιδιαίτερα γνωστός για τη φιλοσοφική κριτική του στις θεωρίες της τεχνητής νοημοσύνης και τη χρησιμοποίησή τους από τη γνωσιακή επιστήμη. Βασικά έργα του στα Ελληνικά: Τι δεν μπορούν ακόμη να κάνουν οι υπολογιστές; Κριτική της τεχνητής νοημοσύνης

(μτφρ. Π. Καρλέτσα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 3η έκδ., Ηράκλειο 1998, Το διαδίκτυο (μτφρ. Π. Μπουρλάκις, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2003).

Ντυσάν, Μαρσέλ (Duchamp, Marcel, 1887-1968). Γάλλος ζωγράφος και γλύπτης, ο οποίος γκρέμισε τα σύνορα ανάμεσα στο έργο τέχνης και στα καθημερινά αντικείμενα. Μετά την αίσθηση που προκάλεσε το έργο του Γυμνό που κατεβαίνει τη σκάλα, Νο 2 (1912), ζωγράφισε λίγα ακόμα έργα. Η απόρριψη των συμβατικών αισθητικών κανόνων τον οδήγησε στην επινόηση των περίφημων ready-mades, συνθέσεων διάφορων αντικειμένων και καλλιτεχνικών έργων, προαναγγέλλοντας μια καλλιτεχνική επανάσταση. Χαρακτηριστικό δημιούργημά του η Κρήνη (1917), η λεκάνη ενός κοινού ουρητηρίου. Ο Ντυσάν ήταν φίλος με τους ντανταϊστές και στη δεκαετία του 1930 βοήθησε στην οργάνωση εκθέσεων υπερρεαλιστικών έργων. Στο Παρίσι φιλοτέχνησε το πιο διάσημο από τα ready-mades έργο του, μια φωτογραφία της Μόνα Λίζα με μουστάκι. Η ενέργεια αυτή εξέφραζε τον χλευασμό των ντανταϊστών για την τέχνη του παρελθόντος, η οποία στα μάτια τους αποτελούσε μέρος του αίσχους ενός πολιτισμού που είχε προξενήσει τις φρικαλεότητες του πολέμου ο οποίος είχε μόλις τελειώσει. Ενώ ως καλλιτέχνης και "αντικαλλιτέχνης" ο Μαρσέλ Ντυσάν θεωρείται ένα από τα κορυφαία πνεύματα της ζωγραφικής του 20ού αιώνα, με εξαίρεση το Γυμνό που κατεβαίνει τη σκάλα, τα έργα του αγνοήθηκαν από το κοινό στο μεγαλύτερο διάστημα της ζωής του. Μέχρι το 1960 μόνο πρωτοποριακές ομάδες, όπως οι υπερρεαλιστές, διακήρυσσαν πως ήταν σημαντικός, ενώ στους "επίσημους" καλλιτεχνικούς κύκλους και στους εκλεπτυσμένους κριτικούς εμφανιζόταν απλώς ως εκκεντρικός και, ως έναν

βαθμό, αποτυχημένος. Είχε ήδη περάσει τα 70, όταν παρουσιάστηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες ως ο μεγάλος μυστικός δημιουργός, του οποίου η εντελώς νέα στάση απέναντι στην τέχνη και την κοινωνία είχε ανοίξει τον δρόμο στην Ποπ αρτ και σε πολλά άλλα κινήματα που ενστερνίστηκαν οι νεαρότεροι καλλιτέχνες. Ο Ντυσάν δεν άλλαξε μόνον τις εικαστικές τέχνες, άλλαξε επίσης και τη νοοτροπία του καλλιτέχνη.

Όκαμ, Γουίλιαμ, (Ockam, William of, 1300 περίπου-1349). Θεμελιωτής του μεσαιωνικού νομιναλισμού, με σημαντική συμβολή στη λογική και τη γνωσιοθεωρία. Έργα του: Άπαντα Λογικής.

Όστιν Τζον (Austin, John, 1911-1960). Σημαντικός φιλόσοφος της γλώσσας, καθηγητής του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης. Πίστευε πως οι έννοιες μπορούν να αποσαφηνιστούν μόνο όταν προσέχουμε σχολαστικά τη χρήση των λέξεων με τις οποίες τις εκφράζουμε και πως η γλώσσα δε χρησιμεύει μόνο για την περιγραφή γεγονότων, αλλά και για την επιτέλεση ποικίλων πρακτικών ενεργημάτων. Κύρια έργα του: Αίσθηση και αισθητά (1960), Πώς να κάνουμε πράγματα με τις λέξεις (1962), βασισμένο σε σημειώσεις για μια σειρά διαλέξεων, που εκδόθηκαν μετά τον θάνατό του (μτφρ. Α. Μπίστης, εκδ. της Εστίας, Αθήνα 2003).

Ουγκό Βίκτορ (Hugo, Victor-Marie, 1802-1885). Γάλλος ποιητής, θεατρικός συγγραφέας και μυθιστοριογράφος. Υπήρξε ο σπουδαιότερος από τους συγγραφείς του γαλλικού ρομαντισμού και, σε μεταγενέστερη περίοδο της ζωής του, πολιτικός και διακεκριμένος συγγραφέας πολιτικών κειμένων, που ασκούσαν δριμεία κριτική στον βοναπαρτισμό και τον αυταρχισμό. Τα περιφημότερα μυθιστορήματά του είναι: Η

Παναγία των Παρισίων (1831), και Οι άθλιοι (1862). "Ο ισχυρότερος νους του κινήματος του ρομαντισμού", όπως χαρακτηρίστηκε το 1830, ο Ουγκώ εξακολουθεί να κρατάει τον ρόλο ενός σοφού, ο οποίος με την άνετη γνώση μιας αυθεντίας κατέγραψε τους προφητικούς οραματισμούς του σε πεζό λόγο και σε στίχους.

Παρμενίδης ο Ελεάτης (539-480 π.Χ.). Κεντρική μορφή του προσωκρατικού φιλοσοφικού στοχασμού, ο οποίος προέβαλε μια μονιστική και στατική σύλληψη του Είναι στο έργο του Περί ύσεως (σώζονται 160 στίχοι).

Πασκάλ, Μπλεζ, (Pascal, Blaise, 1623-1662). Γάλλος μαθηματικός και στοχαστής. Εκτός από τη σημαντική συμβολή του στα μαθηματικά και τη φυσική επιστήμη, είναι γνωστός κυρίως για την υπεράσπιση της θρησκευτικής πίστης, η οποία κατ' αυτόν δεν μπορεί να βασίζεται σε θεωρητικά επιχειρήματα, αλλά στη "λογική της καρδιάς". Κύρια έργα του: Επαρχιακές επιστολές (1657), Σκέψεις (1669) (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1999).

Πατίλης, Γιάννης. Γεννήθηκε στην Αθήνα το 1947. Σπούδασε νομικά και Φιλολογία. Εργάζεται ως καθηγητής στη δημόσια Μέση Εκπαίδευση. Ποιητικά έργα του: Ο μικρός και το θηρίο (1970), Αλλά τώρα, προσέχτε... (1973), Υπέρ των καρπών (1977), Κέρματα (1980), Ζεστό μεσημέρι (1984), Γραφώς κάτοπτρον (1989). Συγκεντρωτικές εκδ.: Μη καπνιστής σε χώρα καπνιζόντων (1982), Ποιήματα (1970-1980), Ταξίδια στην ίδια πόλη (1993), Ποιήματα (1970- 1990).

Πάτναμ, Χίλαρυ, (Putnam, Hilary, γενν. το 1926). Σύγχρονος Αμερικανός φιλόσοφος, καθηγητής του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ από το 1965. Το έργο του, σημαντικό σε όγκο και σε επιρροή, εκτείνεται στη φι-

λοσοφία της επιστήμης και των μαθηματικών, στη λογική, τη μεταφυσική, τη γνωσιοθεωρία, τη φιλοσοφική ψυχολογία, την ηθική και πολιτική φιλοσοφία. Παλαιότερα είχε υποστηρίξει μια μορφή ισχυρού επιστημονικού ρεαλισμού, αλλά πιο πρόσφατα ανέπτυξε τοποθετήσεις επηρεασμένες από τη σκέψη του Καντ και του Βίτγκενσταϊν. Στα Ελληνικά έχει μεταφραστεί η μελέτη του Τα πολλά πρόσωπα του ρεαλισμού (μτφρ. Μ. Βενιέρη, Κ. Σταυροπούλου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1998).

Περς, Τσαρλς Σάντερς, (Peirce, Charles Sanders, 1839-1914). Αμερικανός φιλόσοφος, βασικός εκπρόσωπος του πραγματισμού. Ανέπτυξε σημαντικές θεωρίες στον χώρο της μεταφυσικής και της φιλοσοφίας της γλώσσας, αλλά έγινε ευρύτερα γνωστός από τα σύντομα γνωσιολογικά και μεθοδολογικά δοκίμιά του, όπως το Πώς να κάνουμε σαφείς τις ιδέες μας (1878).

Πικάσο Πάμπλο. Ο εκπατρισμένος Ισπανός ζωγράφος, γλύπτης, χαράκτης, κεραμίστας και σκηνογράφος γεννήθηκε στη Μάλαγα της Ισπανίας το 1881 και πέθανε στο Μουζέν της Γαλλίας το 1973. Υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους καλλιτέχνες του 20ου αιώνα και δημιουργός μαζί με τον Ζωρζ Μπρακ του Κυβισμού. Το τεράστιο σε όγκο έργο του παραμένει ολοζώντανο και ο θρύλος επιζεί. Για 80 περίπου από τα 91 του χρόνια ο Πικάσο αφοσιώθηκε σε μια αξεπέραστη καλλιτεχνική παραγωγή και συνέβαλε αποφασιστικά στην όλη ανάπτυξη της μοντέρνας τέχνης κατά τον 20ο αιώνα. Επειδή η τέχνη του Πικάσο ήδη από την εποχή των Δεσποινίδων της Αβινιόν είχε ριζοσπαστικό χαρακτήρα δεν υπάρχει σχεδόν καλλιτέχνης του 20ου αιώνα που να μην δέχτηκε την επιρροή του.

Πλάτων (427-347 π.Χ.). Έλληνας φιλόσοφος, μαθητής του Σωκράτη. Ίδρυσε στην Αθήνα φιλοσοφική σχολή, την Ακαδημία, το 387 π.Χ. Είναι ο μόνος συγγραφέας της αρχαιότητας του οποίου σώζονται όλα τα έργα, τριάντα διάλογοι στους οποίους "πρωταγωνιστεί" ο Σωκράτης. Ο αντικειμενικός ιδεαλισμός του είναι δυναμική και πρωτότυπη σύνθεση των προγενέστερων διδασκαλιών και των κυρίαρχων τάσεων του ελληνικού πνεύματος. Στο έργο του συνυπάρχουν ο ορθολογισμός, ο μυστικισμός, η θεωρία της επιστήμης, η ηθική αναζήτηση και ο πολιτικός στοχασμός. Νεανικά έργα του: Ίων, Λάχης, Λύσις, Πολιτεία I, Ευθύφρων, Απολογία, Κρίτων. Έργα της ώριμης ηλικίας: Ιππίας ελάσσων, Πρωταγόρας, Ιππίας μείζων, Μένων, Γοργίας, Μενέξενος, Ευθύδημος, Κρατύλος, Φαίδρος, Φαίδων, Συμπόσιον, Πολιτεία II-X -7η επιστολή. Έργα των γηρατειών: Θεαίτητος, Παρμενίδης, Σοφιστής, Πολιτικός, Φίληβος, Τίμαιος, Κριτίας, Νόμοι.

Πλωτίνος (205-270). Θεμελιωτής του νεοπλατωνισμού. Το 244 ιδρύει μια φιλοσοφική σχολή στη Ρώμη που θα αποκτήσει μεγάλη φήμη. Έργο του είναι οι Εννεάδες (γράφηκαν στη Ρώμη και εκδόθηκαν από τον Πορφύριο).

Πόπερ, Καρλ (Popper, Karl, 1902-1997). Αυστριακός φιλόσοφος της επιστήμης και πολιτικός φιλόσοφος, θεμελιωτής του κριτικού ορθολογισμού. Μετά την επικράτηση του ναζισμού έζησε και δίδαξε στην Αγγλία. Κυριότερα έργα του: Λογική της επιστημονικής έρευνας, Η ένδεια του ιστορικισμού (μτφρ. Θ. Σαμαρτζής, εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2006) και Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της (μτφρ Ε. Παπαδάκη, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1980).

Πρωταγόρας (485-415 π.Χ.). Ηγετική μορφή της αρχαίας σοφιστικής κίνησης. Κατηγορήθηκε για ασέβεια και αναγκάστηκε να ξενιτευτεί. Πέθανε πιθανώς στη θάλασσα από ναυάγιο, καθώς ταξίδευε για τη Σικελία.

Πυθαγόρας ο Σάμιος (582-497 π.Χ.). Ιδρυτής του πυθαγορικού συλλόγου, μαθηματικός και μυστικιστής (θεωρία της μετεμψύχωσης).

Πύρρων ο Ηλείος (365/360-275/270 π.Χ.). Έλληνας φιλόσοφος, δημιουργός της σκεπτικής σχολής, ο πιο ρηξικέλευθος σκεπτικιστής. Ο Πύρρων δεν πίστευε σε τίποτα και αμφισβητούσε τα πάντα. Ενέπνευσε τον Μονταίνι και επηρέασε βαθιά τον Πασκάλ. Ο Ντεκάρτ χρησιμοποίησε ένα από τα ισχυρότερα επιχειρήματά του: "Πρέπει να αμφιβάλλω για όλα, ακόμη και για την αμφιβολία μου".

Ράουλ, Γκίλμπερτ (Ryle, Gilbert, 1900-1976). Βρετανός φιλόσοφος, που έζησε και εργάστηκε στην Οξφόρδη, καθηγητής της μεταφυσικής. Το πρώτο του έργο, Η έννοια του νου (1949), ήταν ένα "σφυροκόπημα" της καρτεσιανής αντίληψης για τον άνθρωπο, την οποία ο Ράουλ χαρακτηριστικά αποκαλούσε "θεωρία του φαντάσματος μέσα στη μηχανή". Με το επόμενο έργο του, Διλήμματα (1953), επιχειρούσε να λύσει κάποιους "κόμπους" που δημιουργούνται όταν "οι θεωρίες ή γενικότερα οι γραμμές σκέψης φτάνουν σε φαινομενικά ασυμβίβαστες διασταυρώσεις μεταξύ τους". Η προσφορά του Ράουλ υπήρξε μεγάλη στην ανάπτυξη της λεγόμενης φιλοσοφίας της κοινής γλώσσας της Σχολής της Οξφόρδης, αν και πολλοί επισήμαναν περιοριστικές μπιχεβιοριστικές τάσεις στη σκέψη του.

Ράσελ, Μπέρτραντ (Russell, Bertrand, 1872-1970). Βρετανός μαθηματικός, θεωρητικός της Λογικής και φιλόσοφος, ένας από τους θεμελιωτές της αναλυτικής

φιλοσοφίας, μαζί με τους Φρέγκε, Μουρ και Βίτγκεν-σταϊν. Κυριότερα έργα του: *Principia Mathematica* (Μαθηματικές αρχές – σε συνεργασία με τον Α. Whitehead, 3 τόμοι, 1910-1913), *Προβλήματα φιλοσοφίας* (1911) (μτφρ. Γ. Δυριώτη, εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα 1963), *Η γνώση μας για τον εξωτερικό κόσμο και Εισαγωγή στη φιλοσοφία των μαθηματικών* (1919), *Η ανάλυση της ύλης* (1927). Το 1950 πήρε το βραβείο Νόμπελ της λογοτεχνίας. Ενδιαφέρθηκε για όλα τα είδη της ανθρώπινης γνώσης και ανέπτυξε πολιτική δράση στο πλαίσιο του διεθνούς ειρηνιστικού κινήματος.

Ρικέρ, Πολ (Ricoeur, Paul, 1913-2005). Γάλλος φιλόσοφος. Αρχικά προσπάθησε να συνθέσει τη φαινομενολογική μέθοδο του Χούσερλ με τον υπαρξισμό των Γκαμπριέλ Μαρσέλ και Καρλ Γιάσπερς, αλλά οι δυσκολίες του εγχειρήματος αυτού τον ανάγκασαν να στραφεί στην ανάλυση προβλημάτων που αφορούν τη σχέση της γλώσσας με τη γνωστική προσοικείωση του εαυτού μας και του κόσμου. Τα τελευταία χρόνια τον απασχόλησε ιδιαίτερα η προσέγγιση της αναλυτικής και της ηπειρωτικής παράδοσης στη φιλοσοφία, καθώς και η σύνθεση της καντιανής και της αριστοτελικής σκέψης στην ηθική. Βασικά έργα του σε ελληνική μετάφραση: *Περί ερμηνείας* (μτφρ. Σ. Ροζάνης, εκδ. Έρασμος, Αθήνα 1988), *Η ζωντανή μεταφορά*, (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1998).

Ρόρτυ, Ρίτσαρντ (Rorty, Richard, 1931-2007). Σπούδασε φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου με δάσκαλο τον Ρούντολφ Κάρναπ. Δίδαξε στο Πανεπιστήμιο του Πρίνστον και σήμερα διδάσκει στο Τμήμα Συγκριτικής Λογοτεχνίας του Πανεπιστημίου του Στάνφορντ. Προτείνει μια νέα κριτική προσέγγιση

της δυτικής μεταφυσικής και γνωσιολογικής παράδοσης, με τη χρησιμοποίηση ιδεών και μεθόδων των Αμερικανών πραγματιστών. Στα Ελληνικά έχουν μεταφραστεί τα έργα του: Η φιλοσοφία και ο καθρέφτης της φύσης, (μτφρ. Π. Μπουρλάκης - Γ. Φουρτούνης, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1996), Η αριστερή σκέψη στην Αμερική του εικοστού αιώνα, (μτφρ. Θ. Χατζόπουλος, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2000), Τυχαιότητα, Ειρωνεία, Αλληλεγγύη (μτφρ. Κ. Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002).

Ρουσό, Ζαν Ζακ (Rousseau, Jean-Jacques, 1712-1778). Κοινωνικός φιλόσοφος και παιδαγωγός, ένας από τους κυριότερους εκπροσώπους του γαλλικού Διαφωτισμού. Έργα του: Λόγος για τη γέννηση και τα θεμέλια της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους (1754), Κοινωνικό Συμβόλαιο (1762) (μτφρ. Β. Γρηγοροπούλου, Α. Σταινχάουερ, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004), Αιμίλιος ή περί αγωγής, 1762 (μτφρ. Π. Γκέκα, 2 τόμ., εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2006).

Ρολς, Τζον, (Rawls, John, 1921-2002). Σύγχρονος Αμερικανός φιλόσοφος, καθηγητής για πολλά χρόνια στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ, ο σημαντικότερος ίσως πολιτικός φιλόσοφος της αναλυτικής παράδοσης στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Μεγάλη είναι η απήχηση της θεωρίας του για τη δικαιοσύνη και της προσπάθειάς του να αναπτύξει μια μορφή εξισωτικού φιλελευθερισμού. Βασικά έργα του: Θεωρία της δικαιοσύνης (2η έκδ., 1999) (μτφρ. Φ. Βασιλόγιαννης, Κ. Παπαγεωργίου κ.ά., εκδ. Πόλις, Αθήνα 2001), Πολιτικός φιλελευθερισμός (μτφρ. Σ. Μαρκέτος, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2004), Το δίκαιο των λαών (1999) (μτφρ. Α. Παπασταύρου, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα 2002), Η δίκαιη κοινωνία. Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία: Μια

αναδιατύπωση (2001) (μτφρ. Φ. Παιονίδης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2006).

Ρωμανός ο Μελωδός. Ο μεγαλύτερος από τους εκκλησιαστικούς ποιητές και ο σημαντικότερος της ελληνικής γλώσσας κατά τη βυζαντινή περίοδο. Ορισμένοι ερευνητές υποστήριξαν ότι ο Ρωμανός ο Μελωδός έζησε επί του Βυζαντινού αυτοκράτορα Αναστασίου Α΄ (491-518), ενώ άλλοι τοποθέτησαν την ακμή του επί Αναστασίου Β΄ (713-716). Σήμερα η έρευνα έχει καταλήξει ότι ο ποιητής άκμασε κατά τον 6ο αιώνα, δεδομένου ότι η μελέτη του έργου του απέδειξε ότι πολλά γεγονότα που μνημονεύονται σ' αυτό (φυσικά, ιστορικά, πολιτικά, εκκλησιαστικά κ.ά.) συντελέστηκαν κατά τους χρόνους του Ιουστινιανού (527-565). Γεννήθηκε στην Έμεσα της Συρίας και συνέθεσε χίλια περίπου κοντάκια. Την ποίηση του Μελωδού τη διακρίνει ο ζωηρός ενθουσιασμός, οι αδρές εικόνες και η γλωσσική μεγαλοπρέπεια (χρησιμοποιεί την κοινή γλώσσα της εποχής εμπλουτισμένη με στοιχεία της λόγιας γλώσσας και ιδιαιτέρως της πατερικής φιλολογίας).

Σεν-Σιμόν, Κλοντ-Ανρί ντε Ρουβρουά (Saint-Simon, Claude-Henri de Rounroy, 1760-1825). Γάλλος οικονομολόγος και φιλόσοφος με ουτοπικές τάσεις. Κυριότερα έργα: Διάγραμμα μιας καινούριας εγκυκλοπαίδειας, Ιστορία του ανθρώπου, Βιομηχανία ή πολιτικές, ηθικές και φιλοσοφικές αναζητήσεις, Αναδιοργάνωση της ευρωπαϊκής κοινωνίας.

Σαμπατέρ, Φερνάντο (Savater, Fernando, γενν. το 1947). Σύγχρονος ισπανός φιλόσοφος, γνωστός στο ευρύτερο κοινό για την προσπάθειά του να εκλαϊκεύσει τις φιλοσοφικές ιδέες και να τις καταστήσει προσιτές στον μέσο αναγνώστη. Κυκλοφορεί στα

Ελληνικά το έργο του Οι ερωτήσεις της ζωής (μτφρ. Κ. Φιλιππίδης, εκδ. Αίολος, Αθήνα 2003).

Σαρτρ Ζαν-Πολ (Sartre, Jean-Paul, 1905-1980). Γάλλος φιλόσοφος και λογοτέχνης. Ο Σαρτρ προσπάθησε στα μυθιστορήματά του Ναυτία (1937/8) και Οι δρόμοι της ελευθερίας (1945), στο διήγημά του Ο τοίχος (1939) και στα θεατρικά του Οι μύγες (1942) και Κεκλεισμένων των θυρών (1944) να παρουσιάσει τα διαφορετικά συναισθήματα ενός ανθρώπου που νιώθει φόβο μπροστά στην ελευθερία του. Αυτά τα έργα προηγούνται της δημοσίευσης του βασικού φιλοσοφικού βιβλίου του Το Είναι και το Μηδέν (1943) (μτφρ. πρώτου μέρους, Κ. Παπαγιώργης, εκδ. Παπαζήση Αθήνα χχ.), όπως και της Κριτικής του διαλεκτικού λόγου (1960). Ο Σαρτρ θεωρήθηκε ο κυριότερος εκπρόσωπος των Γάλλων υπαρξιστών. Μια συνοπτική παρουσίαση βασικών ιδεών του υπαρξισμού παρέχεται στην εκλαϊκευτική διάλεξη Ο υπαρξισμός είναι ένας ανθρωπισμός (1946) (μτφρ. Κ. Σταματίου, εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα 1980).

Σέλιγγκ Φρίντριχ (Schelling, Friedrich, 1775-1854). Ρομαντικός φιλόσοφος του γερμανικού ιδεαλισμού, ο Σέλιγγκ είναι μαζί με τον Χέγκελ και τον Φίχτε ένας από τους μεγαλύτερους μετακαντιανούς φιλοσόφους. Έγραψε το σημαντικό έργο Φιλοσοφία της μυθολογίας (1842). Άλλα έργα του: Για το Εγώ σαν αρχή της φιλοσοφίας (1795), Σύστημα του υπερβατολογικού ιδεαλισμού (1800).

Σέλαρς, Γουίλφριντ (Sellars, Wilfrid, 1912-1989). Αμερικανός φιλόσοφος, καθηγητής για πολλά χρόνια στο Πανεπιστήμιο του Πίτσμπουργκ. Το έργο του συνδυάζει τη δημιουργική ερμηνεία της καντιανής φιλοσοφίας με την αξιοποίηση των πραγματιστικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων για την κριτική του θεμε-

λιωτισμού στη γνωσιολογία και συμβάλλει αποφασιστικά στην ανανέωση της αναλυτικής φιλοσοφίας. Βασικό δοκίμιό του: Ο εμπειρισμός και η φιλοσοφία του νου (1956) (μτφρ. Χ. Μαρσέλος, εκδ. Εστία, Αθήνα 2005).

Σέξτος ο Εμπειρικός (δεύτερο μισό 1ου αιώνα-αρχές 2ου μ.Χ. αιώνα). Έλληνας γιατρός και φιλόσοφος, συνεχιστής της προσπάθειας του Αινησίδημου για ανασκευή του δογματισμού. Κυριότερα έργα του: Πυρρώνειαι υποτυπώσεις και Προς μαθηματικούς.

Σερλ, Τζον, (Searle, John, γενν. το 1932). Αμερικανός φιλόσοφος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μπέρκλεϋ της Καλιφόρνιας. Γνωστός για τις μελέτες του στη φιλοσοφία της γλώσσας, όπου δέχτηκε την επίδραση του Όστιν, αλλά και στον χώρο της φιλοσοφίας του νου, όπου άσκησε έντονη κριτική στον λειτουργισμό και στην άποψη ότι οι υπολογιστές μπορούν να διαθέτουν νοητικές καταστάσεις όμοιες με τις ανθρώπινες. Βασικό έργο του στα Ελληνικά: Ανακαλύπτοντας ξανά τον νου (μτφρ. Μ. Κορνήλιος, εκδ. Γκοβόστης, Αθήνα 1997).

Σίλερ, Φρίντριχ (Schiller, Friedrich, 1759-1805). Γερμανός ποιητής, θεατρικός συγγραφέας και στοχαστής. Στα φιλοσοφικά έργα του, ξεκινώντας από βασικές ιδέες του Καντ, αναλύει την αισθητική εμπειρία ως προϊόν της συνεργασίας νου και αισθήσεων με την καθοδήγηση της φαντασίας που έχει ιδιαίτερη σημασία, εφόσον αναδεικνύει την ελευθερία του πνεύματος και την ηθική του αυτονομία. Σημαντικά κείμενά του στα Ελληνικά, Καλλίας ή περί του κάλλους (μτφρ. Γ. Ξηροπαΐδης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005), Περί της αισθητικής παιδείας του ανθρώπου, Σε μια σειρά επιστολών (μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, εκδ. Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2006). **Σλικ, Μόριτζ** (Schlick, Moritz, 1882-

1936). Νεοθετικιστής, ένα από τα βασικά μέλη του Κύκλου της Βιέννης. Έργα του: Γενική Γνωσιοθεωρία (1918), Φυσική Φιλοσοφία (1925), Προβλήματα της Ηθικής (1930), Φύση και Πολιτισμός (1952).

Σκολιμόβσκι, Χένρυκ (Skolimowski, Henryk, γενν. το 1930). Πολωνός φιλόσοφος. Σπούδασε στην Οξφόρδη και διατέλεσε καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Αν Άρμπορ στην Αμερική. Ασχολήθηκε με τη λογική, τη θεωρία της γνώσης, τη φιλοσοφία της τεχνολογίας και αργότερα με την "οικοφιλοσοφία", όρο που ο ίδιος για πρώτη φορά διατύπωσε. Το βιβλίο του Οικοφιλοσοφία κυκλοφορεί σε ελληνική μετάφραση από τις εκδόσεις Κάλβος.

Σοπενάουερ, Άρθουρ Schopenhauer, Arthur, 1778-1860). Μετακαντιανός στοχαστής, που έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια της βούλησης και έγραψε το τρίτομο έργο Ο κόσμος ως βούληση και ως παράσταση (1819, 1847). Στα Ελληνικά κυκλοφορεί σύντομη επιλογή από το έργο του (Σοπενάουερ, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Κ. Μπέτσεν, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1993).

Σοσύρ, Φερντινάν ντε (Saussure, Ferdinand de, 1857-1913). Καθηγητής της γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης. Το σημαντικότερο έργο του δημοσιεύτηκε τρία χρόνια μετά τον θάνατό του από τους μαθητές του: Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας.

Σπένσερ, Χέρμπερτ (Spencer, Herbert, 1820-1903). Άγγλος φιλόσοφος. Επηρεασμένος από τις βιολογικές θεωρίες του Δαρβίνου, διατύπωσε μια γενική εξελικτική φιλοσοφία. Η βασική αρχή της θεωρίας του είναι ότι όλες οι αλλαγές (στη φύση, στα έμβια όντα, στην κοινωνία, στον πολιτισμό) διέπονται από τον νόμο της εξέλιξης, ο οποίος συνίσταται στη συνεχή πρόο-

δο από μη συνεκτικά και ομογενή συστήματα προς συνεκτικά και ανομοιογενή.

Σπινόζα, Μπαρούχ, (Spinoza, Baruch, 1632-1677). Ολλανδός φιλόσοφος, Εβραίος στην καταγωγή, κρίθηκε αποσυνάγωγος λόγω της ανεξαρτησίας του πνεύματός του, και της ριζοσπαστικής κριτικής του στην παραδοσιακή θρησκεία. Υποστήριξε μια "θεωρία δύο όψεων" με μονιστικό υπόβαθρο, ενώ η σκέψη του, που ερμηνεύτηκε από τους μεταγενέστερους στοχαστές ως υλιστική, επέδρασε σημαντικά στη γερμανική φιλοσοφία, την εποχή της περίφημης "διαμάχης για τον πανθεισμό", των ιδεαλιστών επιγόνων του Καντ. Βασικά έργα του: Θεολογικο-πολιτική πραγματεία (1670) και Πραγματεία για τη διόρθωση του νου (1677) (μτφρ. Bernard Jacquemart, Β. Γρηγοροπούλου, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2000). Το σημαντικότερο έργο του, Ηθική, δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατό του.

Στόπαρντ, Τομ (Stoppard, Tom, γενν. το 1937). Θεατρικός συγγραφέας, που γεννήθηκε στην Τσεχοσλοβακία, αλλά από το 1946 ζει στη Μεγάλη Βρετανία. Ανάμεσα στα σημαντικότερα έργα του, γραμμένα στα Αγγλικά, μπορούν να αναφερθούν τα: Οι Ρόζενκραντς και Γκίλντενστερν είναι νεκροί και το Άλτες (Jumpers), ο βασικός ήρωας του οποίου είναι ένας καθηγητής ηθικής φιλοσοφίας.

Στρόσον, Πίτερ Φρέντερικ, (Strawson, Peter Frederick, 1919-2003). Βρετανός φιλόσοφος, για πολλά χρόνια καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Εισηγητής της έννοιας της "περιγραφικής μεταφυσικής", ερεύνησε τη σχέση μεταξύ της καθημερινής γλώσσας και της τυπικής λογικής και υποστήριξε ότι η συνθετότητα της πρώτης αποδίδεται πολύ ανεπαρκώς από τη δεύτερη. Έργα του: Εισαγωγή στη θεωρία της λογικής (1952, Άτομα. δοκίμιο περιγραφι-

κής μεταφυσικής (1959), Τα όρια του νοήματος (1966), Σκεπτικισμός και φυσιοκρατία (1985), (μτφρ. Ε. Μυλωνάκη, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2001).

Στωικοί. Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι, οι οποίοι συγκροτούν μία από τις βασικότερες σχολές των ελληνιστικών χρόνων, που διαμορφώθηκε μετά την κυριαρχία των Μακεδόνων στις νότιες ελληνικές πόλεις (και που κατά μετωνυμία λέγεται "Στοά"). Διακρίνουμε την Αρχαία Στοά (Ζήνων ο Κιτιεύς 336/333-264/262 π.Χ., Χρύσιππος 280-210/205 π.Χ. και Κλεάνθης) και τη Μέση και Νέα Στοά (Παναίτιος 185-109 π. Χ., Ποσειδώνιος 135-51 π.Χ.). Στους νεότερους στωικούς ανήκουν ο Επίκτητος (50-135 μ.Χ.), ο Σενέκας ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ.Χ), ο οποίος έγραφε στα Ελληνικά. Από το έργο τους έχουν διασωθεί μόνο περικοπές -δοξογραφίες.

Σωκράτης (470/469-399 π.Χ.). Έλληνας φιλόσοφος, δάσκαλος του Πλάτωνα. Η ζωή και ο θάνατός του συνδέονται στενότερα με τη φιλοσοφία του. Υπήρξε ο πρώτος φιλόσοφος με τη σύγχρονη σημασία του όρου. Διώχτηκε, καταδικάστηκε σαν επικίνδυνος διανοούμενος και δέχτηκε τον άδικο θάνατό του, θέλοντας να δείξει πως κρίνει κανείς τους νόμους μόνο όταν διακινδυνεύει να κριθεί από αυτούς (και όχι δραπετεύοντας, όπως του συνέστησαν κάποιοι μαθητές του). Με όργανό του τον λόγο και μέθοδο τον διαλεκτικό έλεγχο και την επαγωγή, προχωρούσε στη διασάφηση των εννοιών και την αναζήτηση της ουσίας των πραγμάτων.

Τάκις (Βασιλάκης, Τάκης, γενν. το 1925). Έλληνας γλύπτης, που ζει και εργάζεται στο Παρίσι, γνωστός για τα πειραματικά του έργα και ιδιαίτερα τις μηχανικές του κατασκευές.

Ταρκόφσκι, Αντρέι Αρσένιεβιτς (Tarkovsky, Andrey Arsenyevich, 1932-1986). Σοβιετικός σκηνοθέτης του κινηματογράφου, του οποίου οι ταινίες επαινέθηκαν στη Δύση, αν και στη χώρα του λογοκρίθηκαν από τις αρχές της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Γιος ποιητή, ο Ταρκόφσκι με την πρώτη του ταινία, Ο οδοστρωτήρας και το βιολί (1960), κέρδισε βραβείο στο Κινηματογραφικό Φεστιβάλ της Νέας Υόρκης, ενώ η πρώτη μεγάλου μήκους ταινία του, Τα παιδικά χρόνια του Ιβάν (1962), που εξιστορούσε τις εμπειρίες ενός ορφανού παιδιού στο ρωσικό μέτωπο κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, τον καθιέρωσε παγκοσμίως. Η επόμενη ταινία του, Αντρέι Ρουμπλιόφ (1965), η ιστορία του Ρώσου αγιογράφου του Μεσαίωνα Αντρέι Ρουμπλιόφ, χαιρετίστηκε ως αριστούργημα για τη ζωντάνια με την οποία απεικόνιζε τη μεσαιωνική περίοδο στη Ρωσία. Οι ταινίες του Ταρκόφσκι ξεχωρίζουν για τον συμβολικό, οραματικό χαρακτήρα τους και την έλλειψη παραδοσιακής πλοκής και δραματικής δομής. Για αρκετές από τις ταινίες του είχε απαγορευτεί η εσωτερική διανομή από τις αρχές της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, γι' αυτό και το 1984 ο Ταρκόφσκι αποφάσισε να παραμείνει στη Δύση μετά το γύρισμα της ταινίας Νοσταλγία (1983) στην Ιταλία.

Τζέιμς, Γουίλιαμ (James, William, 1842-1910). Αμερικανός ψυχολόγος και φιλόσοφος, ένας από τους βασικούς εκπροσώπους του πραγματισμού. Δίδαξε στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ. Βασικά έργα του: Η βούληση πίστης (1896) (μτφρ. Γ. Καρανικόλας, εκδ. Printa, Αθήνα 2002), Ο πραγματισμός (1907) (μτφρ. Χ. Σταματέλος, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2006).

Τιούρινγκ, Άλαν (Turing, Alan, 1912-1954). Άγγλος μαθηματικός, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Καίμ-

πριτζ, ένας από τους θεμελιωτές της σύγχρονης επιστήμης της τεχνητής νοημοσύνης και από τους σχεδιαστές των πρώτων υπολογιστών.

Τσόμσκυ, Νόαμ (Chomsky, Noam). Γεννήθηκε το 1928 στη Φιλαδέλφεια των Η.Π.Α. και είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο M.I.T. Σπούδασε αρχικά φιλοσοφία και πολιτικές επιστήμες για να αφιερωθεί κατόπιν στη γλωσσολογία. Το 1955 υποστήριξε τη διδακτορική του διατριβή με τίτλο Η λογική δομή της γλωσσολογικής θεωρίας, στην οποία απορρίπτει τη δομική θεωρία της γλώσσας και διαμορφώνει τις αρχές της γενετικής μετασχηματιστικής γραμματικής, μιας νέας θεωρίας κατά την οποία η περιγραφή των γλωσσών πρέπει να βασίζεται σε θεωρητικό γραμματικό πρότυπο διαμορφωμένο σύμφωνα με τους κανόνες της τυπικής λογικής. Οι αρχές αυτού του προτύπου λειτουργούν ως βαθιές, έμφυτες δομές της ανθρώπινης σκέψης και γλώσσας. Το 1957 δημοσίευσε το βιβλίο του Συντακτικές δομές (έχει μεταφραστεί στα Ελληνικά), που τον έκανε διάσημο και εγκαινίασε μια νέα εποχή στη γλωσσολογία των Η.Π.Α. Είναι γενικότερα γνωστός για την πολιτική του δραστηριότητα και τα σχετικά κείμενά του, μέσα από τα οποία ασκεί έντονη κριτική στην αμερικανική εξωτερική πολιτική.

Φέγεραμπεντ, Πολ (Feyerabend, Paul, 1924-1994). Αυστριακός φιλόσοφος της επιστήμης, εκφραστής του "επιστημολογικού αναρχισμού". Κυριότερα έργα του: Ενώπιον της μέθοδο (μτφρ. Γ. Καυκαλάς, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1982) και Αποχαιρετισμός στον λόγο (μτφρ. Π. Μπουρλάκις, Αθήνα 2002). Στα Ελληνικά κυκλοφορεί και η αυτοβιογραφία του, Σκοτώνοντας τον χρόνο, (μτφρ. Γ. Παρασκευόπουλος, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 1997).

Φίσερ, Κούνο (Fischer, Kuno, 1824-1907). Γερμανός φιλόσοφος και πανεπιστημιακός καθηγητής. Θεωρείται ο θεμελιωτής της νεοκαντιανής σκέψης με το έργο του Σύστημα λογικής και μεταφυσικής (1852). Με κείμενά του για τον Λέσινγκ, τον Σίλερ και τον Γκαίτε συνέβαλε στη μελέτη της φιλοσοφικής αισθητικής.

Φίχτε, Γιόχαν Γκότλιμπ (Fichte, Johan Gottlieb, 1762-1814). Μαζί με τον Χέγκελ, τον Σέλιγκ και τον Σοπενάουερ, είναι από τους πιο φημισμένους μετακαντιανούς φιλοσόφους. Σ' αυτόν τον μεγάλο "θεωρητικό της ελευθερίας" χρωστάμε περίφημα έργα, όπως οι Βάσεις της συνολικής θεωρίας της επιστήμης (1794) και ο Προορισμός του Ανθρώπου (1800) (μτφρ. Σ. Γερογιωργάκης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000).

Φλομπέρ, Γκυστάβ (Flaubert, Gustave, 1821-1880). Γάλλος μυθιστοριογράφος, ο οποίος θεωρείται ο κύριος εισηγητής της ρεαλιστικής σχολής στη γαλλική λογοτεχνία. Αριστούργημά του θεωρείται Η κυρία Μποβαρύ (1857), μια ρεαλιστική απεικόνιση της ζωής των αστών, για το οποίο δικάστηκε με την κατηγορία της ανηθικότητας, αλλά απαλλάχτηκε.

Φόουερμπαχ, Λούντβιχ (Feuerbach, Ludwig, 1804-1872). Σύγχρονος του Μαρξ, ανέπτυξε μια εντελώς διαφορετική ιδεολογία από αυτόν, ξεκινώντας από τη μελέτη του Καντ και του Χέγκελ. Προσπάθησε να απομυθοποιήσει την κλασική ιδέα του υπερβατικού Θεού στο έργο του Η ουσία του χριστιανισμού (1841)..

Φουκό, Μισέλ (Foucault, Michel, 1926-1986). Ένας από τους ιδρυτές του σύγχρονου ανθρωπολογικού στροκτουραλισμού. Βασικά έργα του: Η ιστορία της τρέλας (μτφρ. Φ. Αμπατζοπούλου, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα χχ.), Οι λέξεις και τα πράγματα (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1993), Η αρχαιολογία της γνώσης (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, εκδ. Εξάντας, Αθήνα

1987), Επιτήρηση και τιμωρία (μτφρ.Κ. Χατζηδήμου, Ι. Ράλλη, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1976) και Ιστορία της Σεξουαλικότητας (μτφρ. Γ. Ροζάκη, 3 τόμ., εκδ. Ράππα, Αθήνα 1978-1982). Ο Φουκό έγραψε ένα είδος πολιτισμικής ιστορίας της ανθρωπότητας, χωρισμένη σε "επιστημολογικά πεδία" και αναγγέλλει τον "θάνατο του ανθρώπου", δηλαδή το τέλος του παραδοσιακού ανθρωπισμού. Στο ύστερο έργο του, στο οποίο είναι φανερή η επίδραση του Νίτσε, αναλύει τις πολύμορφες σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνονται μέσα από την αναζήτηση της αλήθειας και τη συγκρότηση της επιστημονικής γνώσης, ιδιαίτερα στον χώρο των κοινωνικών επιστημών.

Φουριέ, Σαρλ (Fourier, Charles, 1772-1837). Ουτοπιστής σοσιαλιστής, που σχεδίαζε κοινόβια τα οποία θα αυτοοργανώνονταν και θα αυτοδιοικούσανταν.

Φρέγκε, Γκότλομπ (Frege, Gottlob, 1848-1925). Μαθηματικός και θεωρητικός της λογικής και της φιλοσοφίας της γλώσσας. Έργα του: Εννοιογραφία (1879), Οι βάσεις της αριθμητικής (1884) (μτφρ. Γ. Ρουσόπουλος, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1989) και πολλά σημαντικά άρθρα που αποτελούν αφετηρία για τη διαμόρφωση της σύγχρονης αναλυτικής φιλοσοφίας της γλώσσας και ειδικότερα της θεωρίας του νοήματος.

Χάινε, Χάινριχ (Heine, Heinrich, 1797-1856). Γερμανός ποιητής, η παγκόσμια φήμη και επιρροή του οποίου οφείλονται κυρίως στα μελοποιημένα ποιήματα της συλλογής του Βιβλίο των τραγουδιών, αλλά και σε ορισμένα ζοφερότερου κλίματος ποιήματα της τελευταίας περιόδου του. Ο Χάινε αναδείχτηκε ο κατ' εξοχήν εκπρόσωπος της μεταρομαντικής κρίσης στη Γερμανία, σε μια εποχή κατά την οποία κυριαρχούσαν τα εξαισία επιτεύγματα του Γκαίτε, του Σίλερ και των ρομαντικών, συγχρόνως όμως αναπτυσσόταν

όλο και περισσότερο η συνείδηση για την ανεπάρκεια αυτής της παράδοσης έναντι των καινούριων πιέσεων και των αναστατώσεων της νέας εποχής. Μόλιμο χαρακτηριστικό της σκέψης και του έργου του ήταν μια επαμφοτερίζουσα ένταση ανάμεσα στην "ποιητικότητα", δηλαδή την ευαισθησία του καλλιτέχνη, και την πραγματικότητα. Τα αυτοειρωνικά ποιήματά του διακρίνονταν για την ποιητική τους δεξιότητα, παράλληλα όμως εξέφραζαν κάποιο σκεπτικισμό απέναντι στην ποιητική αλήθεια, κινούνταν στην κατεύθυνση της αποσυναισθηματοποίησης και επιχειρούσαν να ενσωματώσουν με νέο τρόπο την αυτοεκτίμηση του ποιητή, την επίγνωση της ποιητικής ιδιοφυΐας.

Χάιζενμπεργκ, Βέρνερ (Heisenberg, Werner, 1901-1976). Γερμανός φυσικός, από τους θεμελιωτές της κβαντικής μηχανικής. Υπήρξε μέλος της περίφημης Σχολής της Κοπεγχάγης και καθηγητής στα Πανεπιστήμια της Λειψίας, του Βερολίνου και του Γκέτινγκεν. Διατύπωσε την περίφημη "αρχή της απροσδιοριστίας", κατά την οποία ο καθορισμός της θέσης και της ορμής ενός σωματιδίου ταυτοχρόνως είναι αδύνατος.

Χάιντεγκερ, Μάρτιν (Heidegger, Martin, 1889-1976). Από τους σημαντικότερους σύγχρονους φιλοσόφους, επηρεασμένος από τον Ντιλτάι, τον Κίρκεργκορ, τον Χούσερλ και τον Νίτσε. Θεωρήθηκε ένας από τους βασικούς εκπροσώπους του υπαρξισμού, αλλά η σκέψη του, που άσκησε μεγάλη επίδραση στις μεταγενέστερες εξελίξεις, συνιστά μια πολύ ευρύτερη και πρωτότυπη θεώρηση της ιστορίας της δυτικής μεταφυσικής. Βασικά έργα του, πολλά από τα οποία έχουν μεταφραστεί στα Ελληνικά: Είναι και Χρόνος (1927) (μτφρ. Γ. Τζαβάρας, 2 τόμ., εκδ.

Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1978-1985), Τι είναι μεταφυσική; (1929) (μτφρ. Α. Ελευθεριάδης, 1981), Για την ουσία της αλήθειας (1943), Εισαγωγή στη μεταφυσική (1953) (μτφρ. Χ. Μαλεβίτσης, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1973) κ.ά. Τα κείμενα της ύστερης περιόδου της ζωής του διακρίνονται για το σκοτεινό τους ύφος και εκφράζουν ποιητικές και μυστικιστικές τάσεις.

Χάμπερμας, Γιούργκεν (Habermas, Jurgen). Γεννήθηκε το 1929 στο Ντύσελντορφ της Γερμανίας. Σπούδασε φιλοσοφία, ιστορία, ψυχολογία, γερμανική φιλολογία και οικονομικά. Από το 1956 ως το 1959 εργάστηκε ως βοηθός-ερευνητής στο Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας της Φραγκφούρτης, υπό τη διεύθυνση του Μαξ Χορκχάιμερ και του Τέοντορ Αντόρνο. Έργα του: Γνώση και συμφέροντα, Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας (μτφρ. Λ. Αναγνώστου Α. Καραστάθη, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993), Ο μεταεθνικός αστερισμός (μτφρ. Λ. Αναγνώστου, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2003), Το μέλλον της ανθρώπινης φύσης: Πίστη και γνώση (μτφρ. Μ. Τοπάλη, εκδ. Scripta, Αθήνα 2004).

Χέγκελ, Γκέοργκ Βίλχελμ Φρίντριχ (Hegel Georg Wilhelm Friedrich, 1770-1831). Ο Χέγκελ είναι, μαζί με τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και τον Καντ, ένας από τους μεγαλύτερους φιλοσόφους όλων των εποχών. Θεωρείται ο πιο σπουδαίος φιλόσοφος του γερμανικού ιδεαλισμού, πρωτομάστορας της σύγχρονης διαλεκτικής. Η φιλοσοφία του βασίζεται σε έναν απόλυτο ορθολογισμό. Κυριότερα έργα του: Επιστήμη της λογικής (1812-1816) (μτφρ. Γ. Τζαβάρας, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1993), Φαινομενολογία του πνεύματος (1806-1807) (μτφρ. Δ. Τζωρτζόπουλος, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1995), Βασικές αρχές της φιλοσοφίας του δικαίου (1821), Εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών και Μαθήματα για τη φι-

λοσοφία της ιστορίας. Η σκέψη του προκάλεσε πολλές αντιδράσεις και υπήρξε βασική πηγή έμπνευσης φιλοσόφων όπως ο Καρλ Μαρξ, ο Φρίντριχ Ένγκελς και ο Λούντβιχ Φόουερμπαχ.

Χίλμπερτ, Ντάβιντ (Hilbert, David, 1862-1943). Γερμανός μαθηματικός, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν, με σημαντική συνεισφορά και στη φιλοσοφία των μαθηματικών. Το έργο του Θεμέλια της γεωμετρίας (1899) έθεσε τις βάσεις για τα σύγχρονα τυπικά αξιωματικά συστήματα.

Χιουμ, Ντέιβιντ (Hume, David, 1711-1776). Σκωτσέζος εμπειριστής φιλόσοφος, που ασκεί έντονη κριτική στη μεταφυσική της εποχής του, προτείνοντας μια νέα φυσιοκρατική θεώρηση, μέσα από την οποία αντιμετωπίζει και τα σκεπτικιστικά πορίσματα της ακραίας εμπειριστικής του προσέγγισης. Κυριότερα έργα του: Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση (1739-1740) (μτφρ του πρώτου βιβλίου, Μ. Πουρνάρη, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2005), Έρευνα για την ανθρώπινη νόηση (1748), Έρευνα για τις αρχές της ηθικής (1751), Διάλογοι για την φυσική θρησκεία (1779).

Χομπς, Τόμας (Hobbes, Thomas, 1588-1679). Άγγλος πολιτικός φιλόσοφος. Κυριότερο έργο του Λεβιάθαν (μτφρ. Γ. Πασχαλίδης, Αιμ. Μεταξόπουλος, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989). Υποστήριξε πως ο άνθρωπος είναι από τη φύση του "λύκος" για τον άλλον άνθρωπο και γι' αυτό είμαστε αναγκασμένοι να αναθέσουμε τη διακυβέρνησή μας σε έναν ηγεμόνα, ο οποίος επιβάλλει συγκεντρωτική διαχείριση της εξουσίας.

Χόπερ, Έντουαρντ. Είπε κάποτε ο Έντουάρντ Χόπερ (1882-1967) ότι στόχος του ως ζωγράφου ήταν να επιτύχει "τη μεγαλύτερη δυνατή λιτότητα δίχως απώλεια του συναισθήματος". Το συναίσθημα που κυριαρχεί στους πίνακες του είναι η μοναξιά, μια ήσυχη,

στεγνή από δάκρυα, μελαγχολία. Τα πρόσωπα ακόμα κι όταν δεν είναι μόνα αλλά "μαζί" φαίνονται αποτραβηγμένα στον εαυτό τους, αποξενωμένα. Και τα σπίτια που ζωγράφισε χωρίς ανθρώπινη παρουσία αποπνέουν αυτή τη μυστηριακή αύρα της απομόνωσης (είναι γνωστό ότι ο Χίτσκοκ εμπνεύστηκε το μοτέλ του Νόρμαν Μπέιτς στο "Ψυχώ" από πίνακα του Χόπερ). Αν και δεν εντάχθηκε σε κανένα από τα νεωτερικά καλλιτεχνικά ρεύματα, ο Χόπερ είχε αφομοιώσει στοιχεία από τον ιμπρεσιονισμό και την αφαίρεση, ενώ σημαντική υπήρξε η επιρροή του κινηματογράφου στο έργο του. Η διεισδυτική ματιά του στο αμερικανικό αστικό τοπίο εξακολουθεί και σήμερα να γοητεύει.

Χούσερλ, Εντμουντ (Husserl, Edmund, 1859-1938).

Γερμανός φιλόσοφος, που δίδαξε στα Πανεπιστήμια της Χάλλης, του Γκέτινγκεν και του Φράιμπουργκ. Βασικά έργα του: Λογικές έρευνες (1900-1901) (Δεύτερη λογική έρευνα, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1986), Η φιλοσοφία ως αυστηρή επιστήμη, 1911 (μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Ροές, Αθήνα 1988), Κατευθυντήριες ιδέες για μια φαινομενολογία (1913), Καρτεσιανοί στοχασμοί (1931) (μτφρ. Π. Κόντος, εκδ. Ροές, Αθήνα 2002), Η προέλευση της γεωμετρίας (1936) (μτφρ. Π.Κόντος, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2003). Ανέπτυξε μια νέα φιλοσοφική μέθοδο, τη φαινομενολογία, που έγκειται σε επιστροφή στο συγκεκριμένο στοιχείο, στην πρωταρχική σύλληψη των νοημάτων, στην "τοποθέτηση σε παρένθεση" των θεωρητικών εξηγήσεων, ώστε να φτάσουμε σε μια φυσική θέαση των πραγμάτων.

Χοφστάτερ, Ντάγκλας (Hofstadter, R. Douglas, γενν. το 1945). Έχει διδάξει επιστήμη των υπολογιστών στο Πανεπιστήμιο της Ιντιάνα και τεχνητή νοημοσύνη

στο Μ.Ι.Τ. Σήμερα διδάσκει γνωσιακή επιστήμη στο Πανεπιστήμιο του Μίτσιγκαν. Είναι παγκοσμίως γνωστός ως συγγραφέας του βιβλίου Gödel, Escher, Bach (1979). Στα Ελληνικά έχει μεταφραστεί Το εγώ της νόησης. Φαντασίες και στοχασμοί για τον Εαυτό και την ψυχή, συλλογή άρθρων την οποία επιμελήθηκε μαζί με τον Ντάνιελ Ντένετ.

Χόγκλαντ, Τζον (Haugeland, John, γενν. το 1945). Αμερικανός φιλόσοφος, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου, με ενδιαφέρουσες μελέτες στον χώρο της φιλοσοφίας του νου, της γνωσιολογίας και της γνωσιακής επιστήμης. Βασικό έργο του σε ελληνική μετάφραση είναι η Τεχνητή νοημοσύνη (μτφρ. Σ. Ζαχαρίου, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα 1985).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΡΩΝ

(Σκοπός αυτού του μικρού λεξικού είναι μόνο να διευκρινίσει κάποιους σημαντικούς όρους που χρησιμοποιούνται στο βιβλίο, παρέχοντας σε ορισμένες περιπτώσεις συμπληρωματικές πληροφορίες.)

Αναλυτική φιλοσοφία. Φιλοσοφικό ρεύμα, του οποίου οι ρίζες βρίσκονται στη σκέψη του Φρέγκε, αλλά που αναπτύσσεται κυρίως στην Αγγλία και στη Βιέννη στις αρχές του 20ού αιώνα και εμπνέεται από τα έργα των Ράσελ, Μουρ και Βίτγκενσταϊν. Οι αναλυτικοί φιλόσοφοι δίνουν έμφαση στην ανάλυση των νοημάτων και στη χρήση της λογικής και επιμένουν στην αυστηρότητα των επιχειρημάτων και στην ακρίβεια και τη σαφήνεια του ύφους. Απορρίπτουν τις ολιστικές και τις ιστορικιστικές προσεγγίσεις των προηγούμενων φιλοσόφων και προτείνουν την αντιμετώπιση των παραδοσιακών φιλοσοφικών προβλημάτων κατ' αρχήν μέσα από τη φιλοσοφία της γλώσσας. Η αναλυτική φιλοσοφία γνωρίζει νέα άνθηση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Αγγλία, αλλά και στην Αμερική, όπου ενισχύεται από τη μετανάστευση αρκετών λογικών θετικιστών που ήθελαν να αποφύγουν τον ναζισμό στη Γερμανία και την Αυστρία, και συνδέεται με την εξέλιξη του πραγματισμού. Τα τελευταία χρόνια η αναλυτική φιλοσοφία δεν προβάλλει συγκεκριμένες φιλοσοφικές θέσεις, αλλά διατηρεί μεθοδολο-

γικές και επιστημολογικές αρχές, που έχουν ως βασικό στόχο τη διαφύλαξη της δυνατότητας κριτικού, ορθολογικού ελέγχου του φιλοσοφείν.

Αναλυτικές και συνθετικές προτάσεις. Μια πρόταση είναι αναλυτική, όταν η έννοια του κατηγορουμένου εμπεριέχεται στην έννοια του υποκειμένου. Αντίθετα, συνθετική είναι μια πρόταση στην οποία η έννοια του κατηγορουμένου δεν εμπεριέχεται στην έννοια του υποκειμένου (Καντ). Οι αναλυτικές προτάσεις είναι κενές εμπειρικού περιεχομένου, ενώ οι συνθετικές παρέχουν εμπειρικό περιεχόμενο, δηλαδή πληροφορίες για τον κόσμο. Μια αναλυτική πρόταση είναι αληθής δυνάμει μόνο της σημασίας των λέξεων που περιέχει και των λογικών τους σχέσεων. Μια συνθετική πρόταση είναι αληθής, όταν ανταποκρίνεται στα πράγματα του κόσμου.

Ανθρωπισμός ή ουμανισμός. α) Η πνευματική κίνηση κατά την Αναγέννηση που με τη σπουδή των αρχαίων ελληνικών μνημείων του λόγου αποσκοπούσε στην αναζωογόνηση του ιδεώδους της δημιουργικής και αυτόνομης προσωπικότητας. β) Ο νεο-ουμανισμός (18ος και αρχές 19ου αιώνα) κάνει το ελληνικό ιδεώδες σκοπό κάθε ανώτερης μόρφωσης.

Αντινομίες. Λογικές αντιθέσεις οι οποίες, κατά τον Καντ, προκύπτουν από την προσπάθεια γνώσης της πραγματικότητας καθεαυτήν και όχι μόνο ως σύνολο φαινομένων. Κάθε αντι-

νομία περιλαμβάνει δύο αντίθετες προτάσεις, οι οποίες μας παρουσιάζονται ως αντιφατικές.

Αντιφατικές προτάσεις. Δύο προτάσεις λέγονται αντιφατικές, όταν η μία συνεπάγεται το ψεύδος της άλλης και αντίστροφα, δηλαδή όταν δεν μπορούν και οι δύο να είναι (ταυτόχρονα) αληθείς ή (ταυτόχρονα) ψευδείς. Δύο προτάσεις λέγονται αντίθετες, όταν δεν μπορούν να είναι και οι δύο (ταυτόχρονα) αληθείς, αλλά μπορούν και οι δύο να είναι (ταυτόχρονα) ψευδείς.

Αξία. Θετική ιδιότητα που αποδίδουμε σε πρόσωπα, πράγματα και καταστάσεις. Οτιδήποτε μπορεί να καταστεί αντικείμενο ορθολογικής επιθυμίας.

Αξιολογία. Βασικός κλάδος φιλοσοφικής αναζήτησης που καλύπτει τους προβληματισμούς της πρακτικής φιλοσοφίας στο σύνολό της. Όταν θέλουμε να βρούμε αρχές που να ρυθμίζουν τις πράξεις μας και να μας καθοδηγούν στην οργάνωση της ζωής μας, ενδιαφερόμαστε για την πρακτική φιλοσοφία, που περιλαμβάνει την ηθική, την πολιτική φιλοσοφία, αλλά και την αισθητική. Επειδή στην πρακτική φιλοσοφία μιλάμε συνήθως για αξίες που μας κατευθύνουν και που θέλουμε να πραγματώσουμε, αυτός ο κλάδος ονομάζεται και αξιολογία.

a posteriori (κατά λέξη ερμηνεία: εκ των υστέρων). Ιδιότητα γνωστικών στοιχείων που δεν προϋπάρχουν στην ανθρώπινη νόηση, αλλά

προέρχονται από την εμπειρικά προσιτή πραγματικότητα. Ο όρος χρησιμοποιείται ως επίθετο (έννοια *a posteriori*) και ως επίρρημα (γνωρίζω κάτι *a posteriori*). Το υλικό που ο κόσμος της εμπειρίας προσφέρει μέσω των αισθήσεων είναι γνωστικό στοιχείο *a posteriori*. Γνώσεις *a posteriori* είναι "οι εμπειρικές γνώσεις ή οι γνώσεις που είναι δυνατές [...] μόνο με την εμπειρία" (Καντ). Ο όρος *a posteriori* χρησιμοποιείται και για τον προσδιορισμό προτάσεων η αλήθεια των οποίων γίνεται γνωστή μόνο μέσω της εμπειρίας.

a priori (κατά λέξη ερμηνεία: εκ των προτέρων). Ιδιότητα αυτού που είναι χρονικά πρότερο ή/ και λογικά ανεξάρτητο από την εμπειρία. Ο όρος χρησιμοποιείται ως επίθετο (έννοια *a priori*) και ως επίρρημα (γνωρίζω κάτι *a priori*). "Με τον όρο γνώσεις *a priori* εννοούμε [...] αυτές που είναι απολύτως ανεξάρτητες από κάθε εμπειρία" (Καντ). Ειδικότερα, είναι η ιδιότητα αυτού που προϋπάρχει στην ανθρώπινη νόηση ως όρος για την απόκτηση οποιασδήποτε εμπειρικής γνώσης. Κατά τον Καντ, οι θεμελιώδεις μορφές της εποπτείας (ο χώρος και ο χρόνος) και οι θεμελιώδεις μορφές της νόησης (οι κατηγορίες) είναι στοιχεία *a priori*. Ο όρος *a priori* χρησιμοποιείται και για τον προσδιορισμό προτάσεων η αλήθεια των οποίων μας είναι γνωστή ανεξάρτητα από την εμπειρία. (Κατά τον Καντ, υπάρχουν συνθετικές *a priori* προτάσεις, που μας παρέχουν πληροφορίες για την εμπειρική

πραγματικότητα, παρ' όλο που η αλήθειά τους μας είναι γνωστή ανεξάρτητα από την εμπειρία, επειδή οι προτάσεις αυτές αφορούν τον τρόπο με τον οποίο ο νους μας οργανώνει το υλικό της εμπειρίας.)

Αρετή (ηθική). Εξαίρετο γνώρισμα του χαρακτήρα, που μπορεί να αποτελέσει το κύριο γνώρισμα της ηθικότητας και πρέπει ενδεχομένως να εννοηθεί κατά προτεραιότητα ως προς τις οποιεσδήποτε ηθικές αρχές. Κατά τον Αριστοτέλη, η ηθική αρετή ορίζεται ως "μεσότητα" ανάμεσα στην έλλειψη και την υπερβολή.

Γνωσιολογία/γνωσιοθεωρία. Βασικός κλάδος της φιλοσοφίας που ασχολείται με τις δυνατότητες, τις πηγές, τα είδη και τις μεθόδους απόκτησης της γνώσης.

Διαφωτισμός. Πνευματικό και πολιτιστικό κίνημα της Ευρώπης του 18ου αιώνα. Χαρακτηρίζεται από την πίστη στην πρόοδο, η οποία θα έλθει μέσω της άσκησης του ορθού λόγου, και από την απόρριψη της παράδοσης του σκοταδισμού και της αυθεντίας. Άσκησε σκληρή κριτική στις κοινωνίες της εποχής και προετοίμασε το έδαφος για τη Γαλλική Επανάσταση. Ο Διαφωτισμός πολέμησε την Εκκλησία και υπερασπίστηκε τις ατομικές ελευθερίες και τα δικαιώματα του ανθρώπου.

Δικαιώματα. Ηθικές ιδιότητες που αποδίδονται στα μέλη μιας κοινωνίας πολιτών, αλλά και γενικότερα σε όλους τους ανθρώπους (καθολικά ή οικουμενικά δικαιώματα), και ισοδυνα-

μούν με την αξίωση για μια συγκεκριμένη μεταχείριση. Νοούνται ως αρνητικά, όταν επιβάλλουν την προστασία από οποιαδήποτε παρέμβαση που απειλεί τη ζωή, την ελευθερία ή την ιδιοκτησία, και ως θετικά, όταν σημαίνουν την ύπαρξη δυνατοτήτων που πρέπει να υποστηριχθούν και να υποβοηθηθούν. Ορισμένοι φιλόσοφοι μιλούν για "φυσικά" δικαιώματα που διαθέτουν οι άνθρωποι από τη γέννησή τους, ενώ άλλοι δέχονται την ύπαρξη δικαιωμάτων μόνο ως αποτέλεσμα ρητής ή σιωπηρής πολιτικής συμφωνίας.

Δομή. Σύστημα στοιχείων οργανωμένων κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να απαρτίζουν ένα όλο με εσωτερική συνοχή και αυτοτέλεια. Στο πλαίσιο της δομής το μερικό προσδιορίζεται απόλυτα από το γενικό, ενώ και η παραμικρή μεταβολή στο επιμέρους επηρεάζει άμεσα το σύνολο.

Δυϊσμός. Μεταφυσική θεωρία σύμφωνα με την οποία η πραγματικότητα περιλαμβάνει δύο θεμελιώδεις υποστάσεις, ουσίες ή οντότητες, το πνεύμα και την ύλη, και όσον αφορά τον άνθρωπο, την ψυχή (ή τον νου) και το σώμα.

Εγκυρότητα. Ιδιότητα της δομής ενός παραγωγικού επιχειρήματος στο οποίο, όταν όλες οι προκείμενες είναι αληθείς, το συμπέρασμα είναι και αυτό αναγκαία αληθές (δεν μπορεί ποτέ να είναι ψευδές).

Εμπειρία. Η επίδραση της πραγματικότητας στον νου μέσω των αισθήσεων.

Εμπειρισμός. Η γνωσιολογική θεωρία σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχει ουσιώδης a priori γνώση του κόσμου. Όλη η γνώση μας για την πραγματικότητα προέρχεται από την εμπειρία και παρέχεται μέσω των αισθήσεων (Λοκ, Μπέρκλεϋ, Χιουμ, Μιλ). Το αντίθετο του εμπειρισμού είναι ο ορθολογισμός.

Επαγωγή. Σε αντίθεση με την παραγωγή, είναι η κίνηση από το επιμέρους στο γενικό, από το παρατηρημένο στο μη παρατηρημένο, από το γνωστό στο άγνωστο, μια γενίκευση από την εμπειρία. Το πρόβλημα της επαγωγής συνίσταται στο ότι δεν μπορούμε ποτέ να είμαστε βέβαιοι πως το μη παρατηρημένο θα είναι όμοιο με το παρατηρημένο και στο ότι το μέλλον θα μοιάζει με το παρελθόν. Γι' αυτό και το συμπέρασμα ενός επαγωγικού επιχειρήματος δε συνάγεται με λογική αναγκαιότητα από τις προκείμενες. Η λύση του προβλήματος της επαγωγής προϋποθέτει πως η φύση χαρακτηρίζεται από ομοιομορφία και ό,τι συμβαίνει στη φύση μια φορά θα συμβαίνει πάλι σταθερά κάτω από τις ίδιες σχέσεις.

Επιστημολογία. Η φιλοσοφία των επιστημών. Στην αγγλική γλώσσα ο όρος σημαίνει γενικότερα τη γνωσιολογία.

Επιχείρημα. Ένα σύνολο προτάσεων (των προκειμένων) που επιτρέπουν να οδηγηθούμε λογικά σε μια άλλη πρόταση (το συμπέρασμα). Σε ένα παραγωγικό επιχείρημα οδηγούμαστε συνήθως από το γενικό στο επιμέρους, και το συμπέρασμα, όταν το επιχείρη-

μα είναι έγκυρο, συνάγεται με λογική αναγκαιότητα από τις προκείμενες· σε ένα επαγωγικό επιχείρημα οδηγούμαστε συνήθως από το επιμέρους στο γενικό, και το συμπέρασμα δε συνάγεται με λογική αναγκαιότητα από τις προκείμενες.

Εποπτεία. Στη γνωσιολογία του Καντ οι εποπτείες είναι οι άμεσες, ενιαίες παραστάσεις που παρουσιάζονται στις αισθήσεις μας. Αυτές περιέχουν το πολλαπλό εμπειρικό υλικό, το οποίο έχει ήδη μεταβληθεί σε μια πρώτη επεξεργασία, πριν έλθει σε επαφή με τις κατηγορίες, τις νοητικές λειτουργίες που διαμορφώνουν παραστάσεις ενός βαθύτερου επιπέδου, τις έννοιες. Οι θεμελιώδεις μορφές της εποπτείας, χάρη στις οποίες το ακατέργαστο εμπειρικό υλικό υφίσταται μια πρώτη επεξεργασία, είναι ο χώρος και ο χρόνος.

Είδος-γένος. Όταν το πλάτος μιας έννοιας εμπεριέχεται εξ ολοκλήρου στο πλάτος μιας άλλης, τότε η ευρύτερη έννοια λέγεται γένος και η στενότερη είδος.

Εποχή. α) Στους αρχαίους σκεπτικούς είναι η αναστολή της κρίσης, της διατύπωσης γνώμης, επειδή δεν υπάρχει δυνατότητα να υποστηριχθεί μία από τις αντιτιθέμενες -και εξίσου αληθοφανείς- απόψεις. β) Στη φαινομενολογία είναι η τοποθέτηση "μέσα σε παρένθεση" του κόσμου, η οποία δε σημαίνει ούτε απόρριψη ούτε αποδοχή της ύπαρξής του.

Θεμελιωτισμός (θεμελιοκρατία). Θεωρία σχετική με την αιτιολόγηση των πεπιοθησών

μας. Σύμφωνα με αυτήν, η αιτιολόγηση (και κατ' επέκταση η γνώση) πρέπει να στηρίζεται σε σταθερά θεμέλια. Ειδικότερα, ο θεμελιωτισμός δέχεται πως οι πεπιοθήσεις μας διακρίνονται σε βασικές και σε μη βασικές και, ενώ οι δεύτερες συνάγονται από τις πρώτες, δε συμβαίνει ποτέ το αντίστροφο.

Θετικισμός. Ως γνωσιολογικός όρος ο θετικισμός δηλώνει τη σχολή εκείνη που δέχεται ότι η πραγματική γνώση παρέχεται μόνο από τις επιστήμες και ειδικότερα τις φυσικές. Είναι η τάση να περιοριστεί η φιλοσοφία στην πραγματική εμπειρία, στα θετικά δεδομένα, και να απομακρυνθεί από γενικές μεταφυσικές έννοιες και προβλήματα για τις αρχές όλων των πραγμάτων. Ο θετικισμός παρουσιάστηκε ως ιδιαίτερο φιλοσοφικό ρεύμα μέσα από το έργο του Ογκύστ Κοντ (βλ. και νεοθετικισμός, Κύκλος της Βιέννης).

Θεωρία αλληλεπίδρασης. Η δυϊστική θεωρία την οποία ανέπτυξε ο Ντεκάρτ, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος συνίσταται από δύο υποστάσεις ή ουσίες, την ψυχή/πνεύμα/νου και το σώμα, που αλληλεπιδρούν.

Θεωρία αξιοπιστίας. Θεωρία αιτιολόγησης πεπιοθήσεων, σύμφωνα με την οποία αιτιολογημένες είναι εκείνες οι πεπιοθήσεις που αποκτώνται μέσα από μια αξιόπιστη νοητική διαδικασία και η διαδικασία αυτή ορίζεται από τη συνήθη ικανότητά της να οδηγεί σε αληθείς πεπιοθήσεις.

Θεωρία διπλής όψης ή δύο όψεων. Θεωρία που αφορά τις σχέσεις νου/σώματος και πνεύματος/ύλης. Σύμφωνα με αυτήν, τα ανθρώπινα όντα -αλλά και άλλα όντα με συνειδητή εμπειρία- αποτελούν ενιαίες υποστάσεις ή έχουν ενιαία ουσία, η οποία όμως εμφανίζεται με δύο όψεις, την πνευματική και την υλική. Στην προσπάθειά μας να εξηγήσουμε τη σχέση αυτών των όψεων δεν μπορούμε να υποβαθμίσουμε ή να θεωρήσουμε δευτερεύουσα τη μία ή την άλλη από αυτές τις όψεις, να "αναγάγουμε" τη μία στην άλλη.

Ιδεαλισμός. α) Με την έννοια αυτή δηλώνεται στη μεταφυσική η άρνηση της ανεξάρτητης από το πνεύμα ύπαρξης του εξωτερικού κόσμου. Είναι η διδασκαλία κατά την οποία η αληθινή πραγματικότητα συνίσταται από υπερβατικές ιδέες (Πλάτων), ή σύμφωνα με την οποία το επιμέρους εγώ ή το υπερβατολογικό εγώ (υπερβατολογικός ιδεαλισμός) στηρίζει οντολογικά ή και δημιουργεί τα αντικείμενα της σκέψης μας (Μπέρκλεϋ, Φίχτε). Ο γερμανικός ιδεαλισμός δημιουργήθηκε μέσα από την κριτική φιλοσοφία του Καντ με τα μεταφυσικά συστήματα των Φίχτε, Σέλινγκ και Χέγκελ. Για τη φιλοσοφία του Πλάτωνα και του Χέγκελ χρησιμοποιείται συχνά ο όρος αντικειμενικός ιδεαλισμός (για τη σκέψη του Χέγκελ και ο όρος απόλυτος ιδεαλισμός), ενώ για τη φιλοσοφία του Μπέρκλεϋ και του Φίχτε χρησιμοποιείται ο όρος υποκειμενικός ιδεαλισμός. Ο Καντ έχει προτείνει τον όρο υπερβατολογικός ιδεαλισμός για τη δική του ιδιό-

τυπη σύνθεση ρεαλισμού και ιδεαλισμού. Ο υπερβατολογικός του ιδεαλισμός έχει ερμηνευτεί και ως άρνηση της νομιμότητας της παραδοσιακής θεώρησης του κόσμου υπό το πρίσμα της αιωνιότητας, ως ενός συνόλου πραγμάτων καθεαυτά. β) Με τον όρο ιδεαλισμός δηλώνεται και η οντολογική προτεραιότητα της συνείδησης (του νου) έναντι του Είναι (συνόλου υλικών πραγμάτων και σχέσεων). Ο υποκειμενικός ιδεαλισμός αντιδιαστέλλεται συνήθως προς τον ρεαλισμό, ενώ ο αντικειμενικός ιδεαλισμός και ο ιδεαλισμός με τη σημασία β προς τον υλισμό.

Ιδεολογία. Σύστημα από ιδέες και αξίες που εκφράζουν την εικόνα του κόσμου, τη "συνείδηση" που έχει μια κοινωνική ομάδα ή τάξη, μια κοινωνία ή και ολόκληρος ο κόσμος. Είναι ένα μέσο για τη σταθεροποίηση των σχέσεων που υπάρχουν ανάμεσα στο πνεύμα (τέχνη, φιλοσοφία, δίκαιο, ηθική) και στην κοινωνική πραγματικότητα, ένα μέσο για τη συνοχή των κοινωνικών ομάδων και για την παρώθησή τους στην πράξη. Στον Μαρξ η ιδεολογία είναι μάλλον "ψευδής συνείδηση", δηλαδή μια παραπλανημένη εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας (ιδεολογικό εποικοδόμημα σε σχέση με την κοινωνική βάση).

Κατηγορίες. α) Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, είναι τα γενικότερα εκείνα σχήματα στα οποία μπορούν να υπαχθούν λογικά τα όντα και να προσδιοριστούν από αυτά. β) Σύμφωνα με τον Καντ, είναι οι προεμπειρικές (a priori)

μορφές λειτουργίας της νόησης, χάρη στις οποίες οργανώνεται και αξιοποιείται το υλικό της εμπειρίας.

Κατηγορική προσταγή. Βασική αρχή της καντιανής ηθικής. Σύμφωνα με αυτήν, το υποκείμενο της πράξης πρέπει να πράττει έτσι, ώστε να μπορεί να θέλει ο γνώμονας της πράξης του να χρησιμεύσει ως καθολικός νόμος και να μεταχειρίζεται την ανθρωπότητα στο πρόσωπό του και στο πρόσωπο των άλλων πάντοτε ως (αυτό-σκοπό) και ποτέ μόνο ως μέσο.

Κύκλος της Βιέννης. Κύκλος φιλοσόφων και μαθηματικών που σχημάτισε ο Μόριτς Σλικ, προκειμένου να εγκαθιδρύσει μια νέα φιλοσοφία επιστημονικά θεμελιωμένη (βλ. νεοθετικισμός). Η φιλοσοφική θεώρηση του κύκλου της Βιέννης εμπνεύστηκε σε μεγάλο βαθμό από μια συγκεκριμένη θετικιστική ερμηνεία του *Tractatus Logico-Philosophicus* του Βίγκενσταϊν.

Κυνική φιλοσοφία. Η σχολή των κυνικών, μία από τις επονομαζόμενες σωκρατικές σχολές, θεμελιώθηκε (μετά τον θάνατο του Σωκράτη) από τον Αντισθένη (444-368 π.Χ.) στο γυμνάσιο Κυνόσαργες (απ' όπου η σχολή πήρε την ονομασία της). Η διδασκαλία που αναπτύχθηκε στη σχολή αφορούσε κυρίως την πρακτική ηθική. Άλλοι κυνικοί φιλόσοφοι ήταν ο Διογένης και ο Κράτης.

Λειτουργισμός. Θεωρία για τη φύση των νοητικών και γενικότερα των ψυχικών φαινομένων,

εμπνευσμένη από το πρότυπο του ηλεκτρονικού υπολογιστή. Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, εκείνο που ονομάζουμε ψυχή, πνεύμα ή νου δεν είναι τίποτα περισσότερο από το σύνολο των λειτουργιών επεξεργασίας "εισερχόμενων δεδομένων" (εισροές: input), δηλαδή αισθητηριακών ερεθισμάτων, και "παραγωγής αντιδράσεων" (εκροές: output) του οργανισμού, δηλαδή των συμπεριφορικών του εκδηλώσεων και πράξεων.

Λογική. Η λογική θα μπορούσε να θεωρηθεί ξεχωριστός κλάδος της φιλοσοφίας, αλλά για τους περισσότερους φιλοσόφους αποτελεί κυρίως το όργανο της ορθής νόησης που είναι απαραίτητο όχι μόνο για κάθε μορφή φιλοσοφικής δραστηριότητας, αλλά και για όλες τις επιστήμες. Στην εποχή μας η συμβολική λογική, που προσπαθεί να "τυποποιήσει" και να μεταγράψει σε συμβολική γλώσσα όλες τις μορφές της έγκυρης επιχειρηματολογίας, αποτελεί κλάδο των μαθηματικών.

Λόγος. α) Ο νους, το "μυαλό", το "πνεύμα". β) Η συλλογιστική ικανότητα της ψυχής, με την οποία αυτή τακτοποιεί, οργανώνει και αξιοποιεί τα νοήματά της. γ) Η γλωσσική έκφραση - προφορική ή γραπτή- των νοημάτων. Ο ορθός λόγος είναι το σύνολο των ανώτερων νοητικών ικανοτήτων.

Μεταφυσική ή οντολογία. Βασικός κλάδος της φιλοσοφίας που διερευνά τη βαθύτερη υφή της πραγματικότητας και προσπαθεί να οδη-

γήσει σε μια γενική θεώρηση του τι υπάρχει πραγματικά.

Μονισμός. Η φιλοσοφική θεωρία που δέχεται ότι υπάρχει μία και μόνη ουσία στο σύμπαν. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η θεωρία του Σπινόζα για την ουσία, που την ταυτίζει με τον Θεό ή τη φύση, και η θεωρία του Χέγκελ για την απόλυτη ιδέα. Γενικά, μονιστική είναι κάθε θεωρία που υποστηρίζει την ύπαρξη μίας και μοναδικής αρχής ή υπόστασης, είτε αυτή είναι υλική (υλισμός) είτε πνευματική (ιδεαλισμός).

Νεοθετικισμός (λογικός θετικισμός - λογικός εμπειρισμός). Ανανεωμένος θετικισμός μέσω της χρήσης της μαθηματικής λογικής και της φιλοσοφίας της γλώσσας (Σλικ- Κάρναπ) - βλ. Κύκλος της Βιέννης.

Νομιναλισμός (ονοματοκρατία). Η λέξη προέρχεται από το λατινικό *nomen*, που σημαίνει όνομα. Στη σχολαστική φιλοσοφία του Μεσαίωνα ήταν η άποψη που υποστήριζε ότι οι γενικές έννοιες δεν υπάρχουν ανεξάρτητα από τη νόησή μας, αλλά είναι απλώς ονόματα που δεν αντιπροσωπεύουν τίποτα αληθινά υπαρκτό. Έτσι, οι νομιναλιστές απέρριπταν την πλατωνική θεωρία των ιδεών. Ο Γουίλιαμ Όκαμ είναι από τους γνωστότερους νομιναλιστές της εποχής αυτής.

Νους. Το σύνολο των ανώτερων πνευματικών λειτουργιών της ανθρώπινης ψυχής που χρησιμοποιείται κατά συνεκδοχή για να δηλώσει την ψυχή ή το πνεύμα, γενικά.

Ντετερμινισμός (από το λατινικό *determino* = ορίζω, περιορίζω, προσδιορίζω). Μεταφυσική αρχή σύμφωνα με την οποία τα φαινόμενα καθορίζονται από ακριβείς συνθήκες ύπαρξης, με αποτέλεσμα τα ίδια αίτια να προκαλούν πάντοτε τα ίδια αποτελέσματα. Όλα τα συμβάντα καθορίζονται αναγκαστικά από προγενέστερα συμβάντα. Οι φιλόσοφοι μιλούν συχνά για διάφορες μορφές ντετερμινισμού: λογικό, θεολογικό, φυσικό, βιολογικό, ιστορικό, οικονομικό κτλ. Κατά τον φυσικό ντετερμινισμό, η σταθερή σχέση αιτίου-αποτελέσματος μπορεί να διατυπωθεί με επιστημονικούς νόμους, που καθιστούν δυνατή την πρόβλεψη των φαινομένων. Ο ντετερμινισμός φαίνεται να προκαλεί πρόβλημα για την ανθρώπινη ελευθερία.

Ον. α) Αυτό που έχει αντικειμενική ύπαρξη. β) Όλα όσα υπάρχουν γενικά, η αντικειμενική πραγματικότητα συνολικά. γ) Αυτό που υπάρχει πραγματικά και μάλιστα διαφοροποιείται από τα φαινόμενα των οποίων αποτελεί αιτία ύπαρξης.

Οντολογία. Η επιστήμη του όντος, ο κλάδος της φιλοσοφίας που ασχολείται με το ον. Μπορεί να θεωρηθεί επιμέρους κλάδος της μεταφυσικής, αν και συχνά οι δύο όροι χρησιμοποιούνται σαν να ήταν συνώνυμοι.

Ορθολογισμός (ρασιοναλισμός). α) Γνωσιολογική θεωρία σύμφωνα με την οποία διαθέτουμε ουσιώδη *a priori* γνώση του κόσμου. Η πραγματική γνώση του κόσμου μάς παρέχε-

ται από τον λόγο ή τον νου και όχι από τις αισθήσεις (Πλάτων, Ντεκάρτ, Σπινόζα, Λάιμπνιτς, Χέγκελ). Αντίθετό του είναι ο εμπειρισμός. β) Χαρακτηριστικό της στάσης ζωής και κάθε επιμέρους τοποθέτησης που δίνει έμφαση στη λογική και υποβαθμίζει το συναίσθημα.

Ορισμός. Έκφραση που μας δίνει την ακριβή σημασία μιας λέξης. Παλαιότερα γινόταν διάκριση ανάμεσα σε ονοματικούς και πραγματικούς ορισμούς. Ο ονοματικός ορισμός εξηγεί απλώς τη σημασία ενός όρου σύμφωνα με τη χρήση του στη γλώσσα. Ο πραγματικός ορισμός δίνει την κοινή δομή ή τα κοινά ουσιώδη χαρακτηριστικά όλων των πραγμάτων που ονομάζονται με αυτόν τον όρο. Κατά τον Αριστοτέλη, ο επιτυχής ορισμός ενός πράγματος αποδίδει την ουσία του.

Ουσία. α) Κάτι που υπάρχει αντικειμενικά και εξαιτίας του οποίου αποκτούν νόημα τα γνωρίσματα που το προσδιορίζουν. Κάτι που μπορεί να υπάρξει ανεξάρτητα από κάτι άλλο ή διαθέτει οντολογική προτεραιότητα. Για τη σημασία αυτή χρησιμοποιείται συχνά στη νεοελληνική γλώσσα ο όρος υπόσταση. β) Η βασική ιδιότητα ενός όντος που το κάνει να είναι αυτό που είναι: "Κατάλαβα [...] πως ήμουν μια υπόσταση που όλη η ουσία ή η φύση της δεν ήταν παρά η σκέψη" (Ντεκάρτ). γ) Κάτι σταθερό και αιώνιο που βρίσκεται πίσω από τα αισθητά και αποτελεί τη μεταφυσική αρχή τους. Κατά τον Πλάτωνα, λόγου χάριν, ουσία των όντων είναι οι ιδέες.

Ουτοπία. Ιδανική εικόνα πολιτείας που κείται στο μέλλον ή καμιά φορά και στο παρελθόν ("χαμένος παράδεισος"). Παραδείγματα ουτοπίας είναι η "πολιτεία" του Πλάτωνα, η "Νέα Ατλαντίδα" (1621) του Φρ. Μπέικον, η "Πολιτεία του Ήλιου" (1623) του Καμπανέλα.

Παράδοξα. Λογικά προβληματικές προτάσεις. Σε παράδοξα οδηγούμαστε συνήθως όταν από έναν αριθμό προκείμενων προτάσεων που θεωρούνται όλες αληθείς καταλήγουμε, με έγκυρα επιχειρήματα, σε αντιφατικά συμπεράσματα.

Πραγματισμός. Η διδασκαλία κατά την οποία η αλήθεια συνίσταται στην πρακτική ωφέλεια και στη λειτουργικότητά της μέσα στη ζωή. Έτσι, η σκέψη, κάθε κοσμοθεωρία και φιλοσοφία, βρίσκει τα κριτήρια της αξίας και της αλήθειας μόνο στις δυνατότητες της πρακτικής χρησιμότητάς τους: "ό,τι είναι καρπώσιμο, αυτό μόνο είναι αληθινό". Γνώση και σκέψη είναι γι' αυτό όργανα για την πρακτική ζωή, έκφραση της ίδιας της πειραματιζόμενης φύσης. Εκπρόσωποι της θεωρίας αυτής είναι ο Περς, ο Τζέιμς, ο Ντιούι κ.ά.

Προεμπειρικός (συνώνυμο του a priori). Το επίθετο αυτό χαρακτηρίζει τα στοιχεία που δεν προέρχονται από την εμπειρία, αλλά προϋπάρχουν στη νόηση είτε ως έμφυτες ιδέες είτε ως "δομές", σύμφωνα με τις οποίες αυτή λειτουργεί καθώς επεξεργάζεται το εμπειρικό υλικό.

Προφανές (το λατινικό *evidentia*). Γνωστικό στοιχείο που επιβάλλεται στη νόηση ως κάτι αυταπόδεικτο και αποσπτά τη συγκατάθεσή της χωρίς να απαιτείται λογική διαδικασία.

Ρεαλισμός. Όρος που σημαίνει γενικά ανεξάρτητη ύπαρξη και παραπέμπει σε δύο τουλάχιστον διαφορετικές θεωρίες: α) Σε αντίθεση προς τον ιδεαλισμό, δηλώνει τη θεωρία ότι υπάρχει ένας κόσμος πραγμάτων που δεν εξαρτούν την ύπαρξή τους από κάποιο πνεύμα που τα αντιλαμβάνεται. β) Σε αντίθεση προς τον νομιναλισμό δηλώνει τη θεωρία ότι υπάρχουν πραγματικά οι αφηρημένες οντότητες ή οι καθολικές έννοιες, που αντιστοιχούν στους γενικούς όρους της γλώσσας μας. Στην τέχνη ο ρεαλισμός είναι ένα γενικό επανερχόμενο χαρακτηριστικό, αλλά και ένα ιδιαίτερο ιστορικό κίνημα, που το συναντούμε στη ζωγραφική, στη λογοτεχνία και στο θέατρο. Σε αντίθεση προς τον ρομαντισμό, ο ρεαλισμός ως τεχνική αλλά και ως θεωρία δηλώνει την "επιθυμία και την τάση της τέχνης να προσεγγίσει την πραγματικότητα": να μιμηθεί ακριβώς την εξωτερική και ιστορική εμπειρία, να φαίνεται αληθινή.

Σολιψισμός (από το λατινικό *solus* = μόνος και *ipse* = αυτός). Κατά τον σολιψισμό, που αποτελεί μια ακραία μορφή υποκειμενικού ιδεαλισμού, το μόνο πράγμα που υπάρχει αναμφισβήτητα για το σκεπτόμενο υποκείμενο είναι η συνείδησή του με τα περιεχόμενά της.

Σοσιαλισμός. Η πολιτική θεωρία και ιδεολογία σύμφωνα με την οποία βασική επιδίωξη μιας κοινωνίας πρέπει να είναι η κοινωνική δικαιοσύνη, νοούμενη ως απάλειψη των ανισοτήτων. Ο στόχος αυτός μπορεί να επιτευχθεί με τη ριζική αναδιανομή του εισοδήματος και - σύμφωνα με το κομμουνιστικό πολιτικό πρότυπο- με την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας και τον κεντρικό έλεγχο των μέσων παραγωγής, με απώτερο σκοπό τη διαμόρφωση μιας αταξικής κοινωνίας.

Στρουκτουραλισμός. Αυτό που χαρακτηρίζεται συνήθως στρουκτουραλισμός δεν είναι μια εδραιωμένη σχολή, όπως λόγου χάριν ο στωικισμός ή ο επικουρισμός. Είναι ένα ρεύμα σκέψης, το οποίο ξεκίνησε από τις εργασίες του Φερντινάν ντε Σοσύρ και συνεχίστηκε με τις έρευνες της σύγχρονης γλωσσολογίας, που έδινε έμφαση στη δομική ανάλυση και στη μελέτη των συστηματικών σχέσεων μεταξύ των γλωσσικών σημείων. Στη Γαλλία ανέπτυξαν αυτό το κίνημα ο Κλοντ Λεβί-Στρος στην εθνολογία, ο Ζακ Λακάν στην ψυχανάλυση, ο Λουί Αλτουσέρ στον μαρξισμό και ο Μισέλ Φουκό στην επιστημολογία. Ο στρουκτουραλισμός στη φιλοσοφία παρουσιάζεται ως αντιανθρωπισμός, ο άνθρωπος δεν είναι πια "το μέτρο όλων των πραγμάτων", αλλά προϊόν δομών.

Συμπερασμού, κανόνες. Κανόνες για την κατασκευή έγκυρων επιχειρημάτων, που μας οδηγούν στη συναγωγή συμπερασμάτων

από κάποιες προκείμενες προτάσεις με καθορισμένη δομή.

Συμπεριφορισμός (μπιχεβιορισμός). Η θεωρία σύμφωνα με την οποία όλα τα πνευματικά, νοητικά ή ψυχικά φαινόμενα δε φανερώνουν την ύπαρξη κάποιας ιδιαίτερης υπόστασης ή ουσίας, αλλά συνίστανται απλώς σε εκδηλώσεις τρόπων συμπεριφοράς.

Συνεκτικισμός. Η θεωρία αιτιολόγησης των πεπιοθήσεων σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχει διαφορά μεταξύ βασικών και μη βασικών πεπιοθήσεων, αλλά οι πεπιοθήσεις πρέπει να αντιμετωπίζονται ως ένα σύνολο, που δε διαθέτει οποιαδήποτε θεμέλια και τα μέλη του οποίου αλληλοϋποστηρίζονται (το αντίθετό του είναι ο θεμελιωτισμός). Ανάλογη είναι και η θεωρία της αλήθειας ως συνοχής προτάσεων.

Σχετικισμός. Είναι η φιλοσοφική θεωρία σύμφωνα με την οποία η αλήθεια, το νόημα των εννοιών ή/και οι αξίες είναι σχετικές προς ένα άτομο, μια κοινωνία, έναν πολιτισμό ή μια ιστορική περίοδο. Οι φιλόσοφοι κάνουν συχνά διάκριση ανάμεσα σε γνωσιολογικό, εννοιολογικό και ηθικό σχετικισμό.

Ταυτολογία. Στη νεότερη λογική ταυτολογία είναι μια σύνθετη πρόταση που είναι πάντοτε αληθής λόγω της δομής της, ανεξάρτητα από την αλήθεια ή το ψεύδος των προτάσεων που την αποτελούν. Προτάσεις που αντίστοιχα είναι πάντοτε ψευδείς λέγονται (αυτο)-αντιφάσεις.

Υλισμός. Η θέση σύμφωνα με την οποία ο υλικός κόσμος είναι η μοναδική πραγματικότητα στην οποία ανάγονται όλα τα άλλα (γνώση, ιδεολογία, συνείδηση). Αντίθετες έννοιες του υλισμού είναι η αϋλοκρατία, ο σπιριτουαλισμός, ο ιδεαλισμός.

Υπαρξισμός. Φιλοσοφική θεωρία που πιστεύεται πως διαμορφώθηκε αρχικά μέσα από τη σκέψη του Κίρκεγκορ. Γι' αυτήν προέχει η συγκεκριμένη ύπαρξη σε σχέση με το Είναι. Είναι η φιλοσοφία που θέτει στο κέντρο όχι πράγματα, έννοιες ή ιδέες, αλλά τον πραγματικό, ξεχωριστό άνθρωπο που υπάρχει, τον άνθρωπο ως μοναδική και ανεπανάληπτη ύπαρξη. Η υπαρξιστική παράδοση, που κατάγεται από τον Αυγουστίνο και τον Πασκάλ, οδηγεί μέσω του Νίτσε, του Γιάσπερς και του Χάιντεγκερ (που καθιέρωσε το 1927 τη λέξη "υπαρξισμός") ως τον Γάλλο Γκαμπριέλ Μαρσέλ. Ο Σαρτρ θεμελίωσε τη σημαντικότερη γαλλική υπαρξιστική σχολή το 1943 με το Είναι και Μηδέν και το 1946 με το Ο υπαρξισμός είναι ένας ανθρωπισμός. Το περιοδικό Μοντέρνοι Καιροί έγινε όργανο αυτής της κατεύθυνσης. Στο κίνημα αυτό ανήκαν η Σιμόν ντε Μποβουάρ και ο Αλμπέρ Καμύ.

Υπερβατολογικό. Βασικός μεθοδολογικός όρος της καντιανής γνωσιοθεωρίας. Υπερβατολογική λέγεται η γνώση που δεν ασχολείται με αντικείμενα αλλά με τον τρόπο της a priori γνώσης των αντικειμένων. Η υπερβατολογική φιλοσοφία έχει ως έργο να ερευνά αν και

κατά πόσο είναι δυνατή μια γνώση a priori. Η έννοια αντιδιαστέλλεται προς εκείνη του υπερβατικού.

Υπερβατικό. Οτιδήποτε εκτείνεται πέρα από τα όρια της δυνατής εμπειρίας. Κατά τον Καντ, η υπερβατική γνώση (του Θεού, της αθανασίας της ψυχής, της βαθύτερης υφής της πραγματικότητας θεωρημένης καθεαυτήν) δεν είναι δυνατή, αντίθετα με ό,τι πίστευε η παραδοσιακή μεταφυσική.

Υπόσταση. Βλ. ουσία.

Φιλελευθερισμός. Η πολιτική θεωρία και ιδεολογία που δίνει έμφαση στην ατομική ελευθερία και στα δικαιώματα που την εκφράζουν. Εξισωτικός χαρακτηρίζεται κάθε φιλελευθερισμός που επιδιώκει τον συνδυασμό ελευθερίας και κάποιας μορφής ισότητας, ως αξίας απαραίτητης για την κοινωνική δικαιοσύνη.

Φιλοσοφία του νου. Κλάδος της σύγχρονης φιλοσοφίας που ασχολείται με τα παραδοσιακά μεταφυσικά ζητήματα, τα οποία αφορούν την υφή των νοητικών φαινομένων και τη σχέση ψυχής/πνεύματος και σώματος.

Φυσιοκρατία. Η φιλοσοφική θέση σύμφωνα με την οποία όλα τα όντα και οι ιδιότητές τους ανήκουν στον φυσικό κόσμο και δεν υπάρχει κάποια υπερφυσική/υπερβατική πραγματικότητα. Νόμιμες είναι μόνο εκείνες οι εξηγήσεις που ανάγονται σε τελευταία ανάλυση στις εξηγήσεις των φυσικών επιστημών. Η θέση αυτή είναι στενά συνδεδεμένη με αυτό

που παλαιότερα ονομαζόταν υλισμός. Ο φυσικαλισμός παρουσιάζεται ως ακραία μορφή υλισμού, που επιδιώκει την αναγωγή όλων των φαινομένων σε φαινόμενα τα οποία μελετούν οι φυσικές επιστήμες.

Ωφελισμός. Ηθική θεωρία η οποία αποβλέπει στην ηθική αποτίμηση και καθοδήγηση των πράξεων και των κανόνων που τις διέπουν. Αναπτύχθηκε από τα τέλη του 18ου μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα. Κύριοι εισηγητές της ήταν ο Τζέρεμι Μπένθαμ και ο Τζον Στιούαρτ Μιλ. Η πρώτη συνοπτική διατύπωση των θέσεων του ωφελισμού έγινε από τον Μίλ: "Η θεωρία που δέχεται ως θεμέλιο της ηθικής την αρχή της ωφελιμότητας ή της μέγιστης ευτυχίας υποστηρίζει ότι οι πράξεις είναι σωστές στον βαθμό που οδηγούν στην προαγωγή της ευτυχίας και στην ευχαρίστηση και στην απουσία του πόνου, με τη δυστυχία επέρχεται ο πόνος και η στέρηση της ευτυχίας". Έτσι, οι πράξεις κρίνονται από τα αποτελέσματά τους και από το μέγεθος της ευτυχίας που προκύπτει από αυτά, ενώ στόχος είναι η μέγιστη δυνατή ευτυχία για τον μέγιστο κατά το δυνατόν αριθμό ανθρώπων. Οι κυριότερες κριτικές που δέχτηκε ο ωφελισμός αφορούσαν τις πρακτικές δυσκολίες της εφαρμογής του (διαπροσωπική μέτρηση της ωφελιμότητας νοούμενης ως μεγιστοποίησης των ηδονών), τις αδικίες που μπορεί να συνεπαγόταν η ευτυχία της πλειονότητας για τα υπόλοιπα μέλη μιας κοινωνίας (λ.χ. υποτίμηση της σημασίας των ατομικών δικαιωμά-

των) και τα περιορισμένα κριτήρια ηθικότητας του (τα αποτελέσματα της πράξης και της υιοθέτησης κανόνων για την πράξη, ενώ παραμερίζονται ως κριτήρια τα κίνητρα και οι σκοποί της).

Video-art. Σύγχρονη, σύνθετη και πειραματική μορφή τέχνης, βασισμένη στη δημιουργική χρήση του βίντεο. Μία από τις πιο ταλαντούχες video-artist, η Ιρανή Σιρίν Νεσάτ, δημιούργησε σχολή ανά τον κόσμο με βίντεο εμπνευσμένα από τη μοίρα της γυναίκας στην πατρίδα της. Αξιοσημείωτη είναι η προσφορά του βίντεο στην καταγραφή και στην αρχειοθέτηση "χάπενινγκς" και "περφόρμανς", δηλαδή αυτόνομων, δημόσιων εικαστικών και θεατρικών δραστηριοτήτων, ενώ ταυτόχρονα το βίντεο δίνει τη δυνατότητα διατήρησης και προβολής αυτών των δραστηριοτήτων μέσα στον χρόνο. Το βίντεο αποτελεί τη μνήμη και τη διαφύλαξη κάποιων εφήμερων ή περιορισμένης διάρκειας ειδών τέχνης. Ας σημειωθεί ότι από τη δεκαετία του 1970 η τέχνη του βίντεο άρχισε να γίνεται αντικείμενο συλλογής από τα μουσεία του εξωτερικού.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ 4ου ΤΟΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

ΜΙΛΩΝΤΑΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ	6
ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ	
ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	9
ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ:	
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΞΙΕΣ	20
ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΡΙΤΗ:	
ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ	33
ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΕΤΑΡΤΗ:	
ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	49
ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ.....	65
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ.....	67
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	68
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΡΩΝ	126

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α).

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.

